

De invloed van politieke nieuwkomers

Een onderzoek naar de invloed van nieuwe partijen op de Nederlandse politieke cultuur in de lange jaren zestig.

Thomas van den Bogaard
S1041827

Arie de Jongstraat 11
2553 RK Den Haag
070 – 391 24 99 / 06 12 12 45 31
Email: thomas-bogard@hotmail.com

Masterscriptie Geschiedenis: *Political Culture & National Identities*

D.E.J. Smit (MA)

Prof. Dr. Henk te Velde

23-07-2015

Aantal woorden (exclusief noten, literatuurlijst en inhoudsopgave): 31.679

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: Politiek in de lange jaren zestig	7
Hoofdstuk 2: De Pacifistisch Socialistische Partij	10
2.1: De oprichting van de PSP	10
2.2: De debatten van de PSP in de Kamer	11
2.3: Reacties op de PSP in de media	14
2.4: Tussenconclusie	16
Hoofdstuk 3: Democraten '66	18
3.1: De oprichting van D'66	18
3.2: De debatten van D'66 in de Kamer	20
3.3: Reacties op D'66 in de media	29
3.4: Tussenconclusie	32
Hoofdstuk 4: De Politieke Partij Radikalen	34
4.1: De oprichting van de PPR	34
4.2: De debatten van de Groep-Aarden en de PPR in de Kamer	36
4.3: Reacties op de Groep-Aarden en de PPR in de media	45
4.4: Tussenconclusie	52
Hoofdstuk 5: Democratisch Socialisten '70	54
5.1: De oprichting van DS'70	54
5.2: De debatten van de Groep-Goedhart en DS'70 in de Kamer	56
5.3: Reacties op de Groep-Goedhart en DS'70 in de media	60
5.4: Tussenconclusie	66
Conclusie	69
Literatuurlijst	74

Inleiding

Op 20 april 1967 vond er een verwoed debat plaats in de Tweede Kamer. Een van de discussianten was Hans van Mierlo, een politieke nieuweling die namens een partij van nog geen jaar oud in de Kamer zat. De Kamerpraktijk was hem nog niet geheel bekend, zodat het debat nogal afweek van de gebruikelijke gang van zaken. Na een aantal felle interrupties riep VVD'er Hans van Wiegel uit dat hij dacht een 'teach-in' bij te wonen en ARP'er Maarten Schakel sprak van een 'politek café'. Het optreden van de nieuwkomer maakte nogal wat reacties los en onthulde daarmee de politieke cultuur van het moment. De omgang met politieke nieuwkomers staat in deze scriptie centraal. Niet alleen zijn er bij elke verkiezing nieuwe partijen die hun stem in het parlement willen laten horen, ook is die stem typerend voor wat er op dat moment in de maatschappij leeft. Het onderwerp nieuwkomers is op deze manier immer actueel, maar tevens aan de tijdgeest gebonden. De politieke en maatschappelijk rust is vaak aan het aantal nieuwkomers - en vooral aan hun succes - af te lezen: is het rustig, dan zullen mogelijk minder nieuwe partijen in het parlement terechtkomen. Bij hevige onrust is de kans juist groot dat er meer nieuwkomers op Kamerzetels belanden.

De nieuwkomers kunnen invloed hebben op de manier waarop politiek bedreven wordt. Door nieuwe punten naar voren te brengen of door in het vaarwater van andere partijen te komen, kunnen zij de gevestigde partijen dwingen hun posities te veranderen of te verscherpen. Een voor dit onderzoek belangrijk terrein waar de nieuwkomers invloed op kunnen uitoefenen is de politieke cultuur. Politieke cultuur wordt in de context van deze scriptie ingezet als het geheel aan interactie, normen en omgangsvormen en het handelen van politieke partijen en politici in de Tweede Kamer en in de media. De nieuwkomer moet beslissen of hij zich aan de bestaande politieke mores en omgangsvormen aanpast of zich er juist tegen afzet: wordt hij speler of spelbreker? Ook wanneer de nieuwkomer zich wil aanpassen zal hij nog niet direct in het systeem opgaan. In het begin is er mogelijk sprake van andere ideeën, andere doelen en een andere *modus operandi*. De gevestigde partijen kunnen van hun kant een grote rol spelen in de acceptatie of weigering van de nieuwe speler. Zijn de gevestigde partijen bereid om de nieuweling welkom te heten, passen zij zich aan, of doen zij juist niets? Als zij besluiten de oude normen strikter te gaan handhaven, kan dit een middel zijn om de nieuwe parlementsleden buiten te sluiten of tot aanpassen te dwingen.¹

Het onderwerp nieuwkomers in de politiek is sinds enkele jaren weer volop in de belangstelling komen te staan. Partijen als de Lijst Pim Fortuyn (LPF), de Partij voor de Dieren (PvdD) en de Partij Voor de Vrijheid (PVV) wekken nieuwe interesse en zijn opvallend omdat zij in veel gevallen een nieuwe stijl hanteren. Vooral het optreden van Geert Wilders (PVV) is bijzonder te noemen. Met woorden als 'kopvoddentaks' en 'knettergek' schopt hij tegen diverse heilige huisjes. Wilders rekt de politieke cultuur langzaam op: niet alleen roept hij tegen minister-president Mark Rutte dat deze 'even normaal moet doen', Rutte reageert op dezelfde wijze. Binnen de studie naar nieuwkomers is de politiek culturele benadering van de omgang tussen nieuwkomers en gevestigde partijen een onderbelichte

¹ H. te Velde, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving in de Tweede Kamer', in: *De negentiende eeuw: documentatieblad werkgroep 19^e eeuw* (30), 35-47, aldaar 37-38.

methode. Niet eerder is er specifiek gekeken naar het handelen van en de reacties rondom de nieuwkomers in het Nederlandse parlement in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Sociaalwetenschappelijke studies richten zich meer op de grote lijn van winst en successen binnen de partijgeschiedenis en laten de debatten, wanneer de inhoud daarvan niet aan de orde is, links liggen.

De debatten kunnen echter juist van veel waarde zijn. Wanneer de interactie met nieuwkomers onderwerp van studie wordt, kan die een signaleerfunctie vervullen. De veranderingen in de politieke cultuur worden blootgelegd en uit de debatten kan blijken in hoeverre nieuwkomers hier een hand in hebben. De enige analyse die in deze richting is gedaan, is die door Schikhof in het Jaarboek *Parlementaire Geschiedenis*. Hij gaat in zijn artikel ‘Opkomst, ontvangst en ‘uitburgering’ van een nieuwe partij en een nieuwe politicus’ in op de ontvangst van DS’70 in het Nederlandse parlement om een vergelijking met de LPF te kunnen maken.² Schikhofs methode is bruikbaar, maar plaatst de interactie nog niet centraal. In deze scriptie wil ik bijdragen aan de studie naar de politieke cultuur door in te gaan op de interactie tussen gevestigde en nieuwe partijen bij het eerste contact. Hoofdvraag in dit onderzoek is dan ook: wat kenmerkt de omgang tussen nieuwkomers en gevestigde partijen bij het eerste contact in de Nederlandse Tweede Kamer in de jaren zestig van de twintigste eeuw?

Vanaf 1959 kwamen voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog nieuwkomers in de Tweede Kamer. De bestaande verhoudingen bleken op dat moment niet meer te voldoen: politieke stabiliteit was op veel momenten afwezig en door de ontzuiling en deconfessionalisering waren kiezers vrijer in hun stemgedrag. De toenemende economische welvaart en het opgroeien van de naoorlogse jeugd stelde de politiek voor nieuwe en lastige problemen. Omdat vooral de jeugd politiek geëngageerd raakte, konden nieuwe initiatieven sneller en succesvoller de stap naar de politiek wagen. Omdat er in de jaren zestig veel nieuwe partijen ontstonden en de kansen voor hen vrij gunstig waren, is deze periode bij uitstek geschikt voor het onderzoek naar de omgang tussen nieuwe en gevestigde partijen. Daarbij wordt deze periode vaak aangemerkt als een tijd van grote veranderingen in de maatschappij en in de politiek. In deze scriptie staan vier nieuwe partijen centraal die in de periode 1957-1971 zijn opgericht en vertegenwoordigd waren in de Tweede Kamer.

Dit onderzoek analyseert de verhoudingen tussen nieuwkomers en gevestigde partijen door middel van de Handelingen van de Tweede Kamer en de berichtgeving in vijf landelijke dagbladen. De Handelingen zijn geraadpleegd via het archief van statengeneraaldigitaal.nl. De vijf gebruikte dagbladen zijn: *De Telegraaf* (neutraal/rechts), *De Waarheid* (communistisch), *Het Vrije Volk* (socialistisch), *De Tijd* (katholiek) en *het Nederlands Dagblad* (gereformeerd/protestants christelijk). In enkele gevallen zijn berichten uit deze kranten aangevuld met die uit regionale bladen. De dagbladen zijn gekozen op basis van hun politieke kleur en de toegankelijkheid van de data: alle artikelen zijn geraadpleegd via de online krantendatabase delpher.nl van de Koninklijke Bibliotheek. In de Handelingen is gezocht naar uitspraken en debatten die de houding van nieuwkomers en bestaande partijen jegens elkander

² M. Schikhof, ‘Opkomst, ontvangst en ‘uitburgering’ van een nieuwe partij en een nieuwe politicus. DS’70 en Wim Drees jr.’, *Jaarboek voor Parlementaire Geschiedenis* (2002) 29-38.

duidelijk maken. Hiermee worden bedoeld indirecte uitspraken zoals in het voorbeeld aan het begin van deze inleiding, maar ook directe uitspraken waarbij sprekers rechtstreeks hun mening over partijen geven. In de landelijke dagbladen is gezocht naar diezelfde elementen, maar ook naar bredere uitspraken en relevante opiniestukken. Daarnaast worden in de kranten zaken als ontstane hilariteit of buiten de microfoon gedane interrupties vermeld die niet in de Handelingen zijn opgenomen. Het is vanwege de grote hoeveelheid bronnenmateriaal niet mogelijk alle informatie te behandelen, zodat in het navolgende alleen de voor dit onderzoek belangrijkste zaken worden vermeld om een toch zo compleet mogelijk beeld te verschaffen. De beschreven punten zijn het resultaat van een selectie waarbij de nadruk heeft gelegen op de representativiteit en relevantie van de opgenomen uitspraken en handelingen.

De scriptie is zo ingedeeld dat elke partij in een eigen hoofdstuk is beschreven. Dit is opgedeeld in vier paragrafen: de oprichtingsgeschiedenis van de partij, de analyse van de Handelingen, de analyse van de dagbladen en een tussenconclusie. In de analyse is gepoogd om de reacties rondom enkele vaste punten te verwerken. Het betreft hier twee momenten die voor alle partijen te vinden zijn: het moment van oprichting en het moment waarop de partijen na de verkiezingen in de Kamer zijn gekomen. Verder zijn de reacties en debatten gevolgd vanaf de oprichting van de partij tot kort na hun intreden als nieuweling in de Kamer (tot maximaal een jaar na de verkiezingen). Bij de PPR en DS'70 zal er vooral aandacht zijn voor hun handelen als Groep-Aarden en Groep-Goedhart, aangezien zij door afsplitsing al voor de verkiezingen in de Kamer vertegenwoordigd waren. Het eerste hoofdstuk bevat een algemene inleiding op de politieke situatie van de jaren zestig. Dit om, net als de oprichtingsgeschiedenissen, een noodzakelijke context te bieden bij de analyse.

De vier besproken partijen zijn: de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), Democraten '66 (D'66), Politieke Partij Radikalen (PPR) en Democratisch Socialisten '70 (DS'70). De genoemde partijen wilden alle vier iets veranderen aan de bestaande politieke situatie. Dat varieerde van het aandragen van een nieuw onderwerp of het bewerkstelligen van een samenwerking tot het compleet saneren van het politieke bestel. De partijen slaagden er in om na hun oprichting in het parlement te komen en daar langere tijd te verblijven. Drie partijen zijn kort na hun oprichting in regeringscoalities opgenomen, wat voor nieuwkomers toch bijzonder valt te noemen. De Boerenpartij van Hendrik Koekoek wordt niet behandeld, omdat die zich uitsluitend als protestpartij presenteerde. In het parlement interesseerde Koekoek zich maar weinig: 'Ik heb er nooit veel waarde aan gehecht', zo verklaarde hij.³ De partij was ontstaan uit protest tegen de belastingen van het Landbouwschap en haar verdienste bestond vooral uit buitenparlementaire acties als die bij het Drentse Hollandscheveld. De vier behandelde nieuwkomers zijn in tegenstelling tot de Boerenpartij alle vier parlementaire partijen te noemen – twee komen zelfs rechtstreeks uit het parlement voort – en waren weliswaar eigenzinnig, maar wilden toch juist binnen de parlementaire context een bijdrage leveren.

De PSP was de eerste nieuwkomer die met nieuwe ideeën tussen de gevestigde partijen probeerde te komen. Na haar oprichting in 1957 debuteerde de partij in 1959 met

³ HTK 1965-1966, 30-03-1966 (43) 19658.

twee zetels en propageerde de zogenaamde ‘derde weg’: een vredelievende oplossing voor de Koude Oorlog tussen kapitalisme en communisme in. De nieuwkomer D’66 slaagde er in om na haar oprichting in 1966 met maar liefst zeven zetels in de Kamer te debuten en zo een sterk signaal af te geven. De partij wilde het bestaande bestel ‘opblazen’ en drastisch hervormen onder aanvoering van de charmante journalist Hans van Mierlo. D’66 is van de onderzochte partijen de enige die nog steeds zelfstandig politiek actief is: DS’70 is opgeheven en de PPR en PSP zijn opgegaan in GroenLinks. D’66 was de eerste partij die een serieuze bedreiging vormde voor de politieke stabiliteit en is de bekendste partij uit die tijd. De PPR en DS’70 zijn afsplitsingen van bestaande partijen (respectievelijk de KVP en de PvdA). Dit is geen onbekend, maar een voor 1966 slechts zelden voorkomend verschijnsel.⁴ De PPR ontstond in 1968 als tegenreactie op de steeds hechtere samenwerking tussen de confessionele partijen die zou uitmonden in het CDA. DS’70 is in 1970 ontstaan als tegenreactie op de progressieve samenwerking in het Progressief Akkoord. DS’70 haalde bij haar debuut niet alleen meer zetels dan D’66 - acht stuks -, maar kreeg tevens als eerste nieuwkomer direct regeringsverantwoordelijkheid.

De interesse voor nieuwkomers in het wetenschappelijk onderzoek is sinds de schok van Pim Fortuyn zoals gezegd eerder toe- dan afgenomen. Het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis heeft in 2002, niet toevallig in het jaar waarin de LPF met zesentwintig zetels in de Kamer kwam, een gehele uitgave aan het thema nieuwkomers gewijd.⁵ Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen doet al langer onderzoek naar nieuwkomers en komt regelmatig met analyses van nieuwkomers die de stap naar het parlement net niet hebben kunnen maken alsmede ook met andere onderzoeken.⁶ Het parlementaire optreden van nieuwe partijen en de reacties hierop zijn echter veel minder vaak bekeken. Vaak blijft het bij enkele globale, niet direct onderbouwde stellingen of om losse opmerkingen die als anekdote worden afgedaan.⁷

In de literatuur over nieuwkomers zijn er echter wel enkele handreikingen wat betreft onderwerp en invalshoek. Henk te Velde bekijkt in zijn artikel ‘Spelers en spelbrekers’ de politici in het negentiende eeuwse parlement om te zien wat de parlementaire cultuur eigenlijk inhield en wie zich hieraan conformeerde of hiermee brak.⁸ Een interessante casus in het Belgische parlement wordt door Jos Deforme besproken in zijn artikel ‘Van ‘burgerlijke afstandelijkheid’ naar ‘volkse betrokkenheid’’. De politieke cultuur van enkele socialistische

⁴ A.P.M. Lucardie, A. Marchand en G. Voerman, *Fricitie in de Fractie* (Groningen 2007) 137-139.

⁵ *Jaarboek voor Parlementaire Geschiedenis* (2002).

⁶ Enkele voorbeelden zijn: A.P.M. Lucardie, ‘Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Kamer trachtten te maken’, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (hierna DNPP) (1995) 123-148; A.P.M. Lucardie, ‘Twee in, dertien uit. Electoraal succes en falen van nieuwe partijen in 2006’, *Jaarboek DNPP (2007)* 154-174; A.P.M. Lucardie, ‘Ex oriente lux. Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten’, *Jaarboek DNPP* (2004) 198-231.

⁷ In het boek P. Denekamp, J. Hofman, C. Huinder e.a. (ed.), *Onstuimig maar geduldig. Interviews en biografische schetsen uit de geschiedenis van de PSP* (Amsterdam 1987) wordt bijvoorbeeld verteld dat KVP-minister Joseph Luns als plagerij de naam van PSP-fractie leider Henk Lankhorst vaak verhaspelde tot ‘Lamstraal’, maar meerdere soortgelijke uitingen worden niet aan elkaar verbonden.

⁸ Te Velde, ‘Spelers en spelbrekers’.

mijnwerkers in het Belgische parlement, 1894-1914'.⁹ Hij laat zien hoe de binnenkomst van de socialistische mijnwerkers in het Belgische parlement vergezeld ging van opstootjes, intimidatie en andere onparlementaire methoden. Het boek *Mannen van Gezag: de uitvinding van de Tweede Kamer* van Jouke Turpijn gaat weliswaar niet direct in op nieuwkomers, maar laat wel zien hoe de parlementaire praktijk ontstond, hoe politieke spelers hier een rol in hebben en wat er in de negentiende eeuw ten opzichte van nieuwkomers werd gedaan.¹⁰

Over de interactie met nieuwkomers in de jaren zestig en zeventig is zoals eerder opgemerkt vanuit de politiek culturele invalshoek nog amper onderzoek gedaan. Ook op de schaal van dit onderzoek is niet eerder naar de genoemde nieuwkomers gekeken. Dit onderzoek vormt dan ook een aanvulling op de bestaande historiografie over nieuwkomers, omdat het de vergelijking wil maken tussen partijen in de zeer bewogen periode na de Tweede Wereldoorlog, waarin de politieke cultuur aan flinke verandering onderhevig was, of op zijn minst werd geconfronteerd met op dat moment onbekende handelswijzen en ideeën. Deze casestudy geeft een beeld van de jaren zestig en de politieke nieuwkomers van dat moment. Breder gezien levert het een bijdrage aan het onderzoek naar de Nederlandse politieke - c.q. parlementaire - cultuur en de omgang met nieuwkomers. Het beeld van de Nederlandse politieke cultuur als zakelijk en waardig kan hiermee wellicht worden bevestigd, ontkend of genuanceerd: was de politiek in deze gevallen wel zo zakelijk en veranderde dat bij de specifieke nieuwkomers?

⁹ J. Deferme: 'Van 'burgerlijke afstandelijkheid' naar 'volkse betrokkenheid'. De politieke cultuur van enkele socialistische mijnwerkers in het Belgische parlement, 1894-1914', *Brood en rozen* (2004) I, 11-29.

¹⁰ J.J.B. Turpijn, *Mannen van Gezag: de uitvinding van de Tweede kamer (1848-1888)* (Amsterdam 2008) 201.

Hoofdstuk 1: Politiek in de lange jaren zestig

De jaren zestig van de twintigste eeuw staan bekend als een periode van emancipatie, democratisering en protest. Dit staat in schril contrast met het tijdvak daarvoor: de naoorlogse jaren werden gekenmerkt door politieke en maatschappelijke rust. Politicoloog Arend Lijphart bestempelde de periode tussen 1917 en 1967 als die van de pacificatiedemocratie.¹¹ Hierin was er sprake van een sterke verzuiling van de samenleving, waarbij de leiders van de zuilen samenwerkten. De grote massa was politiek passief en stemde trouw binnen de eigen zuil. Er was dan ook grote politieke stabiliteit.¹² De Nederlandse situatie na de Tweede Wereldoorlog laat zich volgens dit model goed typeren. Er was nog steeds sprake van een verzuild partijstelsel, waar ook de oprichting van de PvdA in 1946 tot haar spijt geen verandering in kon brengen. De politieke stabiliteit kenmerkte zich door de lange rooms-rode samenwerking: van 1948 tot en met 1958 stond Nederland gedurende vier kabinetsperiodes onder leiding van PvdA'er Willem Drees. In 1958 begon er een einde te komen aan deze rust. Het kabinet Drees IV viel door toegenomen spanningen tussen de KVP en de PvdA. De geest van de Wederopbouw die de sociaaldemocraten en de katholieken met elkaar had verbonden was vervlogen. Tegenstellingen, al dan niet daadwerkelijk aanwezig, werden steeds belangrijker.¹³

De verzuiling van de samenleving nam langzaam af en dit maakte tezamen met de ontkerkelijking dat kiezers niet meer partijvast waren. Het geloof was geen dwingende factor meer bij het uitbrengen van de stem, zoals ook werd bevestigd door het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965). De KVP zou door deze loskoppeling van religie en stemgedrag een zeer grote teruggang ervaren. Mensen voelden zich minder verbonden met bestaande groepen en gingen op zoek naar hun eigen identiteit. Daarbij kwam dat de naoorlogse generatie begon op te groeien en zich wilde afzetten tegen de in hun ogen verburgerlijkte maatschappij. De politieke passiviteit sloeg om in een vurig politiek engagement onder jongeren, zodat bijna elk onderwerp gepolitiseerd raakte en onderdeel werd van debat. Een nieuwe partij die hier op inspeelde was Pacifistisch Socialistische Partij, opgericht in 1957. Deze partij predikte het antimilitarisme onder de leus 'Ban de Bom'. De progressieve jongeren van Provo zijn het bekendste voorbeeld van de jongerenactiegroepen die ontstonden: zij zetten zich met happenings af tegen de consumptiemaatschappij. Geweld ging hier later ook deel van uitmaken.

Ook in de politiek waren partijen, al dan niet gedwongen door het handelen van anderen, zoekende naar hun eigen positie. De polarisatie, het aanscherpen van de tegenstellingen tussen partijen om zo tot een versimpeld onderscheid tussen 'links' en 'rechts' of 'progressief' en 'conservatief' te komen, nam in de tweede helft van de jaren zestig toe. Vooral de confessionele partijen werden gedwongen een politieke kant te kiezen, opdat er 'duidelijkheid' zou zijn voor de kiezer.¹⁴ De confessionelen kregen vanwege hun middenpositie vaak het verwijt opportunistisch te handelen en op die manier de kiezers te misleiden. Een teken van de ontevredenheid over het politieke bestel viel te herkennen in het

¹¹ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990).

¹² Ibidem, 11.

¹³ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteit: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005) 233-235.

¹⁴ Ibidem, 247-248.

relatieve succes van de Boerenpartij die sinds 1963 in de Tweede Kamer actief was. Door zijn mediagenieke optreden groeide partijleider Koekoek uit tot stem van de tegenbeweging. Ook het feit dat steeds meer fracties in het parlement waren te vinden, kan als teken van onrust worden opgevat. In 1956 waren er in de Tweede Kamer nog slechts zeven fracties te vinden, dit was in 1963 vermeerderd tot tien en in 1971 zelfs tot veertien fracties.¹⁵

Na de val van het kabinet Drees IV kwam het centrumrechtse kabinet De Quay aan de macht. Dit was het eerste naoorlogse kabinet zonder socialisten. Het kabinet zat de gehele rit uit, al is het een moment demissionair geweest.¹⁶ In de periode daarna, vanaf 1963 tot en met 1967, was er sprake van bijzondere onrust en onevenwichtigheid. Nederland werd geregeerd door maar liefst drie kabinetten. In 1963 trad het centrumrechtse kabinet Marijnen aan, dat in 1965 plaats moest maken voor het centrumlinkse kabinet Cals. In 1966 werd dit opgevolgd door het overgangskabinet Zijlstra. De gebeurtenissen riepen veel negatieve reacties op. Het was niet alleen een heikel punt dat de kabinetten elkaar zo snel opvolgden, voor veel mensen was het daarenboven onbegrijpelijk dat de drie kabinetten waren geformeerd op basis van een en dezelfde verkiezingsuitslag. Er was een rechts kabinet en een links kabinet geweest zonder dat de kiezer zich daarover had kunnen uitspreken.

Het jaar 1966 was een cruciaal jaar. Het kabinet Cals viel in dat jaar door een motie over de begroting voor 1967. De motie die dit katholieke kabinet ten val bracht, was ingediend door de eigen KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer in de befaamde ‘Nacht van Schmelzer’. Dit ‘verraad’ riep sterke antipathie op die de KVP veel stemmen zou kosten. Daarnaast toonden ook andere gebeurtenissen dat jaar aan dat het met de rust was gedaan. Het huwelijk van Beatrix en Claus was voor veel Nederlanders lastig te verkroppen. Het huwelijk van prinses Irene met de Spaanse troonpretendent Carlos Hugo had kort daarvoor al voor veel ophef gezorgd en ook het huwelijk van Beatrix met de Duitse Claus was controversieel van aard. Provo vond hierin een aanleiding om de in de samenleving levende anti-Duitse sentimenten te uiten.¹⁷ Bij de huwelijksvoltrekking op 10 maart ontploften er enkele rookbommen vlakbij de Gouden Koets en ontstonden er kleine rellen. De grootste rellen waren er op 13 juni. Een bouwvakkermanifestatie in Amsterdam liep compleet uit de hand door onhandig politieoptreden, wat een dode en 91 gewonden tot gevolg had.¹⁸ Deze gezagscrises vormden tezamen met de schok van de Nacht de directe aanleiding voor de oprichting van Democraten '66.

Ten tijde van het centrumrechtse kabinet De Jong, dat in 1967 aantrad, waren er binnen de politieke partijen belangrijke ontwikkelingen gaande. Er was sprake van een politieke aardverschuiving: de confessionelen waren voor het eerst sinds de evenredige vertegenwoordiging hun parlementaire meerderheid kwijt en nieuwkomer D'66 maakte een groots entree met zeven zetels. Binnen de confessionele partijen KVP, ARP en CHU werd al vanaf 1966 nagedacht over een samengaan in een gezamenlijke christelijke partij. De dalende

¹⁵ J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 124.

¹⁶ *Ibidem*, 105.

¹⁷ Die sentimenten waren opgewekt door series als ‘*De Bezetting*’ door Lou de Jong en door boeken als *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* van Jacques Presser.

¹⁸ De Rooy, *Republiek*, 243-247.

kiezersgunst maakte deze overweging des te dringender als de partijen hun meerderheid nog wilden behouden. Er was binnen de confessionele partijen echter ook een groep die van een christelijke concentratie niets moest hebben. Deze radicalen betreurden de rechtse koers van kabinet De Jong en traden steeds meer op de voorgrond. Toen bleek dat er van koerswijziging geen sprake was, traden zij uit de KVP en de ARP om zich te verenigen in de Progressieve Partij Radikalen.

Ook de PvdA was aan het veranderen: sinds 1966 was de jongerengroep Nieuw Links binnen de partij actief. Deze linkse jongeren verkregen steeds meer invloed en wilden een progressief beleid voeren. De KVP werd daarbij in 1969 uitgesloten als mogelijke coalitiepartner. Als de PvdA weer een regeringspartij wilde worden, zou zij dit zonder de confessionele partijen moeten bereiken. Een meerderheid van minimaal 76 zetels zou de partij in haar eentje echter nooit halen, zodat de pijlen steeds meer werden gericht op een progressieve concentratie. In het Progressief Akkoord (PAK) zou de PvdA, samen met D'66 en de PPR, in 1971 meedoen aan de verkiezingen. Niet alle PvdA-leden waren het echter eens met de koers die Nieuw Links voor de partij uitzette. Zij verenigden zich binnen de partij in het Democratisch Appèl, maar konden geen tegenwicht bieden. In 1970 kwam het tot een breuk en werd de nieuwe partij Democratisch Socialisten '70 opgericht.

De verkiezingsuitslag van april 1971 liet een verdere verschuiving zien ten opzichte van de situatie in 1967. De opkomstplicht was afgeschaft, zodat de partijloyaliteit ook op die wijze niet meer vaststond.¹⁹ De KVP verloor zeven zetels, de ARP twee, de CHU eveneens twee en de VVD een zetel. De coalitie van het kabinet De Jong was zijn meerderheid kwijtgeraakt en ging van 86 naar 74 zetels. De grootste partij was de PvdA met 39 zetels. De PAK-constructie leverde de deelnemers in totaal slechts 52 zetels op; lang niet genoeg om te regeren en ook niet om met anderen tot een coalitie te komen. Grote winnaar bij de verkiezingen was het nieuwe DS'70: met acht zetels kwam de partij in een wippositie en kon ze de eerdere coalitie aan een meerderheid helpen of haar plannen flink in de war sturen. De partij koos ervoor mee te regeren met de partijen van het kabinet De Jong. Na een lastige formatie trad een vijfpartijencoalitie aan die geen lang leven was beschoren.²⁰ Een jaar na zijn aantreden viel het kabinet Biesheuvel door een crisis rondom twee DS'70-ministers. Een minderheidskabinet Biesheuvel II vulde de periode tot aan de nieuwe verkiezingen in 1972. Deze verkiezingen brachten DS'70 een verlies van twee zetels, de PPR een winst van vijf zetels en D'66 verloor vijf zetels. Het was nu de beurt aan de PPR en D'66 om op het regeringspluche plaats te nemen.

¹⁹ Website Parlement en politiek. Pagina: Opkomstplicht.
<http://www.parlement.com/id/vhnnmt7mrw00/opkomstplicht> , geraadpleegd op 14-04-2015.

²⁰ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 127.

Hoofdstuk 2: De Pacifistisch Socialistische Partij

2.1: De oprichting van de PSP

Een van de reacties op de Koude Oorlog was het ontstaan van het pacifisme en de zogenaamde ‘derde weg’. Deze derde weg vormde een alternatief voor de door de Koude Oorlog ontstane tweedeling tussen West en Oost. Er was een machtsstrijd gaande tussen Amerika als kapitalistische en de Sovjet-Unie als communistische grootmacht, waarin de aanleg van een groot kernwapenpotentieel een belangrijke rol vervulde. Beide grootmachten hadden laten zien geweld niet te schuwen; het Amerikaanse ingrijpen in Korea en het Russische ingrijpen in Hongarije waren daarvan in de jaren vijftig de bekendste incidenten. In de dreigende sfeer van een *Mutual Assured Destruction* stond de derde weg voor een vreedzame oplossing van het conflict waarbij geen van beide kampen werd gesteund. De derde weg maakte zich sterk voor onder andere algehele ontwapening en een mentaliteitsverandering.

In Nederland ontstond er in 1951 de groep ‘De Derde Weg’. Een van de doelen van deze groep was het onder de aandacht brengen van het pacifistische gedachtegoed. In 1955 ontstond er op initiatief van de groep een overleg met andere radicaalsocialisten en pacifisten in het ‘daklozenberaad’. De groep probeerde onder andere in de PvdA een pacifist op een verkiesbare plaats te krijgen, maar vond daar geen gehoor.²¹ De meeste leden van de groep bewogen zich tussen de CPN en PvdA zonder aansluiting te vinden.²² Er was voor het pacifisme geen politieke partij te vinden in het nog verzuilde partijstelsel, zodat de aanhangers ervan zelf de stap wilden zetten tot het oprichten van een politieke partij. Hiertoe werd de ‘Actiegroep tot vorming van een Partij op Anti-militaristische en Socialistische grondslag’ gevormd.²³ Uit deze groep kwam de Pacifistisch Socialistische Partij voort die werd opgericht op 25 en 26 januari 1957. De partij stond voor een ‘socialisme zonder atoombom’.

Door de val van het kabinet Drees IV kon de nieuwe partij al bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen op 12 maart 1959 in het parlement komen. Daarvoor al had de PSP deelgenomen aan de Provinciale Statenverkiezingen in 1958; de partij verkreeg toen twee zetels in Noord-Holland (de enige provincie waar de partij meedeed).²⁴ De partij behaalde bij de Tweede Kamerverkiezingen twee zetels. Die werden ingenomen door lijsttrekker Henk Lankhorst en Nico van der Veen. Lankhorst was eigenlijk verzekeringsmakelaar en had geen politieke ervaring. Hij was voor zijn PSP-tijd lid geweest van de Christelijk-Democratische Unie (een protestantse antimilitaristische partij) en de Socialistische Unie (een onsuccesvolle

²¹ Koole, *Politieke Partijen*, 247-248.

²² L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij* (Amsterdam 1962) 15.

²³ Van der Land, *Het ontstaan*, 15-17.

²⁴ Koole, *Politieke Partijen*, 248-249.

linkse partij).²⁵ Ook Van der Veen had geen noemenswaardige politieke ervaring: hij was predikant en was eerder lid geweest van de SDAP en de PvdA.²⁶

2.2: De debatten van de PSP in de Kamer

In de debatten in 1959 waar de PSP een rol in speelde, was er niet veel scherpe interactie te vinden. De debatten bestonden vooral uit veel lange betogen, waarin werd gesproken over wat de ideologie van de PSP nu eigenlijk behelsde en wat zij wilde. Steeds terugkerende thema's binnen deze redevoeringen waren het pacifisme, socialisme, christelijke politiek en de liefde voor de democratie. Er was duidelijk te merken dat beide fractieleden een christelijke achtergrond hadden: Lankhorst en Van der Veen bezigden vrij veel Bijbelse citaten en verwezen bij meerdere gelegenheden naar de christelijke grondslagen. Het optreden van de partij deed in zekere mate denken aan dat van de 'dominees' uit het Interbellum. In zijn artikel '*Dominees, rouwdouwers en klungels*' beschrijft Koen Vossen drie typen debatteerstijlen die tijdens het Interbellum in de Tweede Kamer waren te herkennen.²⁷ De 'dominees' waren sprekers die de Kamer vooral als preekstoel zagen, vanwaar zij met lange preken hun geloof overbrachten en anderen op dwalingen wezen. Vaak ging het om 'ideologische haarkloverijen' die weinig concreet nut hadden. De insteek van de PSP was niet het meeregeren of praktische politiek bedrijven, maar vooral het vertegenwoordigen en uitdragen van de antimilitaristische gedachte. PSP-leider Henk van Steenis zei daarover: 'Onze kracht moet liggen in onze invloed op de geesten der mensen, niet in ons aantal en daarin kun je ook als kleine partij grote betekenis hebben'.²⁸

De reacties op de PSP – of eigenlijk het in veel gevallen ontbreken daarvan - deden dan ook denken aan de reactie van het publiek op de dominee: luisterend in de banken, maar onderwijl uitkijkend naar het einde van de preek. De nieuwkomer werd in de Kamer geduld als medespeler, maar werd niet als zodanig gerespecteerd. Typerend voor de houding die jegens de PSP werd ingenomen was een reactie van VVD-voorman Edzo Toxopeus. Hij liet tijdens een debat op 12 november 1959 weten de PSP - en de Communistische Partij Nederland (CPN) - niet al te serieus te nemen. Hij had Van der Veen en Marcus Bakker (CPN) tijdens het debat niet toegesproken omdat dit 'natuurlijk wel weer wat vruchteloze debatten' zouden worden. 'En ik zie al aan het gebaar van de heren, dat zij dit zelf ook wel beseffen'.²⁹ De PSP was het debat niet waard, zo luidde de boodschap. Toxopeus stelde de partij gelijk aan de CPN, wat niet erg positief was. De CPN had namelijk een geïsoleerde positie in het politieke bestel, waar de PSP volgens Toxopeus dus ook aanspraak op kon maken. Veel geïnterrumpeerd werd er niet en van veel kritiek was geen sprake. De partij praatte mee in de debatten en kreeg van de diverse bewindspersonen antwoord op haar vragen, maar werd voor het overige min of meer genegeerd, zoals ook al in de jaren dertig de

²⁵ Website Parlement en politiek. Persoonspagina Henk Lankhorst:

http://www.parlement.com/id/vg09ll2om7q6/h_j_henk_lankhorst, geraadpleegd op 24-05-2015.

²⁶ Website Parlement en politiek. Persoonspagina Nico van der Veen:

http://www.parlement.com/id/vg09llbcfmzd/n_nico_van_der_veen, geraadpleegd op 24-05-2015.

²⁷ K. Vossen, 'Dominees, rouwdouwers en klungels. Nieuwkomers in de Tweede Kamer 1918-1940', *Jaarboek voor Parlementaire Geschiedenis* (2002) 20-28.

²⁸ Van der Land, *Het ontstaan*, 30.

²⁹ HTK 1959-1960, 12-11-1959 (14) 2101.

reactie was op dit soort belangenpartijen en getuigenispartijen. Tijdens een vergadering op 18 juni 1959 kreeg de partij veel vragen en reacties op gedane uitspraken. Dat de vele aandacht de PSP enigszins vreemd was, bleek uit een reactie van Van der Veen. Hij zei niet te begrijpen waarom er zoveel aandacht aan hem werd geschonken: ‘Ik ben er zeer verheugd over, maar misschien komt dit, omdat ik vandaag jarig ben; dan is het toevallig; ik ben in ieder geval geroerd door al die belangrijkheid, die plotseling aan mij is toegekend’.³⁰

Voor de Kamerleden was het meestentijds lastig te reageren op de betogen van de PSP. Om hiervan een voorbeeld te geven zijn de twee onderstaande citaten opgenomen:

‘Van der Veen: [...] Dat de gedachte veld wint, dat het in ieder geval niet de parlementaire democratie is, die ons iets zou kunnen helpen? Dat gaat ook niet, Mijnheer de Voorzitter, natuurlijk niet, maar wij willen met grote nadruk zeggen, dat de uitbreiding van de democratie niet betekent, dat de parlementaire democratie daarmee geheel of gedeeltelijk zou moeten verdwijnen. Als er ergens nadeel wordt berokkend aan de parlementaire democratie, betekent dit nadeel berokkenen aan alle democratie. Wie de parlementaire democratie bedreigt, bedreigt daarmee alle ontwikkeling van de mens in democratische zin.’³¹

‘Van der Veen: Mijnheer de Voorzitter! Voor ons, pacifistische socialisten, is de democratie een bijzonder heilig goed. Democratie veronderstelt immers eerbied voor de medemens. Zij is daardoor een garantie voor een gerechte en vreedzame samenleving. Uit dien hoofde alleen al dient zij met alle zorg te worden behoed en uitgebouwd. Maar daarenboven zijn de democratie en het democratisch denken een strijdmiddel tegen dictatuur en overheersing. Want juist nu, nu de militaire middelen onbruikbaar zijn geworden door hun mateloze vernietigingskracht, kan de democratie ons de geestelijke wapens verschaffen, die zelfs bij een bezetting nog bruikbaar zijn. Democratie veronderstelt immers medeverantwoordelijkheid, een medeverantwoordelijkheid, die ontstaat door het recht van medezeggenschap in de maatschappelijke verhoudingen, die het leven en het bestaan van de individuele mens aangaan. Dat legt een dubbele taak op aan allen, die de democratie als zodanig willen behoeden en bevorderen, en wel door te zorgen, dat: 1°. voor de individuele burger de democratische rechten en plichten zo overzichtelijk blijven, dat hij er vat op hebben kan en dat zijn meedoen en meedenken hem zinvolle resultaten geven, en 2°. het individuele denken en handelen van ieder mens in de kleinere verbanden zo wordt opgenomen en ingebed in een groter geheel, dat de verbinding tussen wat in de wereld gebeurt en zijn eigen verantwoordelijkheid blijft bestaan en dat hem bovendien een perspectief wordt geboden, waarvoor het waard is te leven en zijn kracht te geven. Slechts als deze verbinding bewaard blijft tussen het eerste en het tweede, het nabijzijnde en de politiek van land en wereld, slechts wanneer daarin een visie wordt onderkend en beleefd, kan de democratie een levende kracht zijn en, zoals gezegd, strijdbaar, bereid tot de geestelijke weerbaarheid. Democratie kan dit ons inziens slechts volledig zijn, indien zij gedragen wordt door de socialistische idee.’³²

Vooraf het tweede citaat, opvallend door de lengte, is veelzeggend met betrekking tot de domineesretoriek van de PSP. De betogen waren lang, breedspakig – bij het tweede citaat betrof het alleen de inleiding op een betoog – en vaak ook erg theoretisch van aard. Luisteraars werden niet uitgedaagd om te reageren: daarvoor stond het gesprokene te ver af van het aan de orde zijnde onderwerp. Het ging de PSP zoals eerder gezegd vooral om het uitdragen van haar onderwerp en niet om het vervullen van een rol als debatpartner. Reacties bleven begrijpelijkerwijze dan ook uit.

³⁰ HTK 1958-1959, 18-06-1959 (8) 153.

³¹ HTK 1958-1959, 27-05-1959 (4) 78.

³² HTK 1959-1960, 11-11-1959 (13) 2046.

De PSP was voor de Kamerleden aanvankelijk een lastig te plaatsen nieuwkomer. Dit was ook in letterlijke zin zo: de partij werd rechts in vergaderzaal geplaatst, terwijl zij vanwege haar socialisme eigenlijk links geplaatst zou moeten worden. Over dat socialisme sprak Van der Veen in zijn *maidenspeech* op 24 maart 1959. Hij verklaarde dat dit voor de PSP betekende dat zij stond achter de democratie ‘in de wijdeste zin van het woord’. Een gevoelig punt met betrekking tot de parlementaire democratie vormde volgens Van der Veen de behandeling van de CPN. Die partij werd uitgesloten van diverse commissies, omdat zij door de gevestigde partijen als ondemocratisch werd gezien. Dit moest anders: ook de CPN zou in een democratie mee moeten kunnen spreken, zo vond Van der Veen. Daarbij liet hij echter niet na te vermelden de communistische denkbeelden van de CPN ‘verouderd en onaanvaardbaar’ te vinden. Ook in een latere vergadering werd de afstand tot de CPN – die vooral bestond met betrekking tot de atoombom - benadrukt. Alles wat ook maar een aanleiding kon geven tot een versterking van het communisme werd door de PSP verfoeid.³³ Nadat Van der Veen had gesproken, zei de voorzitter de gesproken woorden wat te vroeg geuit te vinden. De voorzitter had ‘het succes van de *maidenspeech*’ niet willen onderbreken, omdat het voor nieuwe Kamerleden wellicht nog lastig was de stijl van de Kamer in een keer te doorgronden. De speech had echter beter bij de algemene politieke beschouwingen gehouden kunnen worden, zo vond de voorzitter. ‘Ik beschouw deze speech als een repetitie daarvoor’.³⁴

Tijdens een vergadering op 29 september 1959 sprak Van der Veen over de PSP en haar positie in de Nederlandse politiek. De beweging was nog niet erg bekend, maar riep wel enige kritiek op die in deze vergadering door Van der Veen werd genoemd. Zo zou de PSP een sekte zijn van ‘getuigen van de bom’ of zou zij zeer nauw verwant zijn aan de CPN. De partij werd gezien als groep van ‘teleurgestelde PvdA’ers met een ontwapeningscomplex’ en werd door anderen een bijwagen van de PvdA genoemd. De naam die Van der Veen aan de partij zou willen geven was die van de ‘betere anticommunisten’, zo verklaarde hij.³⁵ Daarbij maakte hij hetzelfde voorbehoud als in zijn eerste vergadering: het anticommunisme zou geen uitsluiting van de CPN mogen betekenen. Over de PvdA en haar socialisme was Van der Veen niet al te positief. Dat de partij zich socialistisch noemde was volgens hem ‘een overtreding van de Warenwet’, omdat dit etiket niet sloeg op het aangeboden product. ‘Wat de P.v.d.A. aanbiedt, is toch niets anders dan het kapitalisme bewoonbaar te maken’.³⁶ De PSP stond ‘alleen tussen de fronten, op een eigen weg’, aldus Van der Veen.³⁷ ‘Wij menen een totaal nieuwe wijze van politiek denken in Nederland te introduceren, hoe klein wij ook zijn’, zo benadrukte hij een dag later.³⁸

Rechtstreekse kritiek op de PSP in de Kamer was er zeer weinig. Behalve de VVD toonde ook de CPN zich kritisch. De CPN liet weten waardering te hebben voor een aantal PSP-standpunten, maar twijfelde toch sterk aan de anticommunistische uitlatingen van de

³³ HTK 1958-1959, 27-05-1959 (4) 77-79.

³⁴ HTK 1958-1959, 24-03-1959 (2) 16-17.

³⁵ HTK 1959-1960, 29-09-1959 (3) 39.

³⁶ Ibidem, 42.

³⁷ Ibidem, 40-42.

³⁸ HTK 1959-1960, 30-09-1959 (4) 87.

partij. De PSP had op het moment van spreken radiospreektijd toegekend gekregen en de CPN niet. Bakker sprak de PSP er dan ook op aan dat de partij juist door haar anticommunisme haar ‘partje uit de zogenaamde democratie’ te danken had.³⁹

2.3: Reacties op de PSP in de media

In de media waren er meer reacties op de PSP dan in de Kamer, al werd er vlak na de oprichting weinig over de partij vermeld. In een ingezonden brief in de *Leeuwarder Courant* schreef een lezer dat de PSP geen bestaansgrond zou hebben als men binnen de PvdA een plek voor de pacifisten had ingeruimd. Nu was die bestaansgrond er echter wel en stapten bekende (ex-)PvdA’ers als professor Nico Donkersloot over naar de PSP. ‘De PSP is geen verzameling politieke avonturiers, die onmogelijke dingen zouden willen’, aldus de briefschrijver. Als de PvdA enig nadeel van de nieuwe partij zou ondervinden, was dat haar eigen schuld.⁴⁰

Of de PSP enig potentieel had zou nog moeten blijken. Op een conferentie over christenen en atoomwapens, gehouden op initiatief van enkele Friese hervormde predikanten, zag men dit in ieder geval niet. De PSP werd afgeschreven als ‘een niet-reële mogelijkheid’.⁴¹ Desondanks haalde de partij bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1958 twee zetels in de provincie Noord-Holland. KVP-leider Carl Romme noemde de winst van ‘het stekje van de PSP’ een schok voor de PvdA.⁴² Volgens de *Friese Koerier* was de PSP voor ontevreden PvdA-kiezers de enige uitwijkmogelijkheid; de twee zetels waren het gevolg van normale verschuivingen door ‘de nogal brede zoom aan de buitenkant der partijen, die het zo af en toe eens met een bepaalde partij proberen’. De PSP kon met haar winst niet gepromoveerd worden tot de centrale spil in het verzet tegen de atoombewapening, aldus het blad. De partij had winst geboekt, maar die zou waarschijnlijk niet blijvend zijn.⁴³

Van socialistische zijde was men niet erg te spreken over de PSP. De socialistische dominee Jan Buskes vond de ideeën van de partij maar gevaarlijk. De PSP zou niet alleen moeten vertellen wat bewapening inhield, maar ook wat ontwapening inhield. De gevolgen daarvan zouden verschrikkelijk kunnen zijn, aldus Buskes.⁴⁴ Ook het *Parool* zag geen verdienste in de nieuwe partij. Naar aanleiding van de resultaten van de raadsverkiezingen concludeerde het blad dat de PSP van alle kleine groepen weliswaar de enige was die landelijke meetelde, maar dat zij het socialisme hiermee eerder verzwakte dan versterkte.⁴⁵ Ook in de *Volkskrant* werd de partijverdienste betwijfeld. Met de PSP was het opnieuw het ‘gebroken geweertje’, aldus de krant. De partij werd weggezet als achterhaald en naïef: de

³⁹ HTK 1959-1960, 02-12-1959 (22) 2288.

⁴⁰ ‘Ingezonden. Plaats voor kleine partijen?’ *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 19-02-1958, 7.

⁴¹ ‘De christen en de atoomwapenen. De Christenen zijn aangeland op het punt, dat vraag rijst: “Mag dit nog?” Voorbereidende conferentie “Nieuw Politiek Ethos” in vormingscentrum “De Oorsprong”’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 05-03-1958, 5.

⁴² “Doorbraak in z’n hemd” Prof. Romme over de politieke situatie’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 28-04-1958, 2.

⁴³ ‘Gevonden voer’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 19-04-1958, 1.

⁴⁴ ‘Uit andere bladen. De prijs voor ontwapening’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 06-05-1958, 2.

⁴⁵ ‘De pers en de verkiezingen’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-05-1958, 3.

socialisten hadden niets geleerd van het verleden.⁴⁶ Ook PvdA-fractievoorzitter Jaap Burger was negatief. De PSP zou in de praktijk net zo destructief zijn als de communisten, zo vond hij.⁴⁷

De communistische krant *De Waarheid* was aanvankelijk wel te spreken over de nieuwe partij. ‘Wij zien haar succes als een positief politiek verschijnsel. De stemmen op deze partij zijn stemmen gericht tegen de regeringspolitiek, tegen de raketbases en de atoomoorlog’. De CPN wilde volgens de krant werken aan een samenwerking met de PSP op gemeenteraadsniveau.⁴⁸ Het aanvankelijke enthousiasme vervloog echter snel. Paul de Groot, de politieke leider van de CPN, vond de partij en haar politiek slechts een holle frase. ‘Zij is geen reële partij zoals de CPN, die op stevige ideologische en organisatie-grondslagen berust’.⁴⁹ Op een toespraak van PSP-leider ingenieur Henk van Steenis werd in *De Waarheid* lauw gereageerd: ‘Het beste wat men er van zeggen kan is dat de PSP een terugkeer wil naar de SDAP uit de tijd van het gebroken gewertje’. Wie niet meer op de PvdA wilde stemmen en daarom bij de PSP uitkwam, kwam van de wal in de sloot, zo oordeelde *De Waarheid*.⁵⁰ De socialistische predikant Bart Ruitenberg nam in een radiodebat met Van Steenis eveneens geen blad voor de mond: de oprichting van de PSP was een vergissing en de verkiezingsdeelname was zeer betreurenswaardig te noemen. De partij zou stemmen aan de PvdA kunnen onttrekken, waardoor de PSP een conservatieve koers in de Nederlandse politiek zou bevorderen, aldus Ruitenberg.⁵¹

Bij de Tweede Kamerverkiezingen op 12 maart 1959 kwam de PSP met twee zetels in het parlement. Dit was een voortzetting van de resultaten van de eerder gehouden Provinciale Staten- en raadsverkiezingen. Van grote verschuivingen was niet direct sprake. De grootste verandering was de stijging van de VVD met zes zetels. Volgens demissionair premier Louis Beel waren de kiezers trouw gebleven aan hun partijen. PSP-leider Van Steenis zag in de uitslagen vooral een les voor de PvdA die twee zetels had verloren. De partij zou volgens hem een radicalere socialistische koers moeten voeren, omdat de PSP anders nog meer stemmen van haar zou overnemen.⁵² Volgens *De Telegraaf* had juist de CPN - die met vier zetels daalde - flink ingeboet aan de nieuwe partij.⁵³

⁴⁶ ‘Elders geknipt’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 08-05-1958, 2.

⁴⁷ ‘Fractieleden over het kabinet gereserveerd’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 01-10-1958, 7.

⁴⁸ ‘Harry Verheij over de verkiezingsuitslagen: Ondanks reactionaire campagne in 59 gemeenten vooruitgang. Bestrijding van rechtse groep versterken’, *De Waarheid*, 06-06-1958, 3.

⁴⁹ ‘Congresrede van Paul de Groot. “Communisten, vooraan in de strijd tegen de reactie!” Eenheid der arbeidersklasse: logisch en noodzakelijk antwoord op offensief ondernemers’, *De Waarheid*, 27-12-1958, 4.

⁵⁰ ‘Van de wal in de sloot’, *De Waarheid*, 19-01-1959, 3.

⁵¹ ‘Radiogesprek over bestaansredenen PSP’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 19-01-1959, 2.

⁵² ‘K.V.P.-voorzitter Mr. Van Doorn: Algehele situatie is er niet eenvoudiger op geworden. Prof. Beel: Men is trouw gebleven. Vermeer: P.v.d.A. waarschijnlijk in de oppositie’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 13-03-1959, 1.

⁵³ ‘De P.S.P.’, *De Telegraaf*, 13-03-1959, 1.

2.4: Tussenconclusie

Zoals vermeld leverde de PSP weinig drama op in de Nederlandse politiek. De partij vestigde zich met twee zetels in een nog verzuild politiek bestel, maar heeft vervolgens geen rol van groot belang kunnen spelen. Pas in de jaren zestig zou de partij haar hoogtepunt beleven met vier zetels in de Tweede Kamer. Omdat het pacifistische gedachtegoed niet erg wijdverbreid was onder de Nederlandse kiezers, bleef de partij langs de zijlijn staan. Een groot zeteltal of een regeringsdeelname was dan ook geen doel van de partij. Doel was het werken aan de bewustwording en de verspreiding van het ‘socialisme zonder atoombom’. De debatterwijze van de partij was wellicht wat ouderwets, maar sloot goed aan bij dit doel: de Kamerleden van de PSP hielden lange ideologische betogen, waarin zij de waarde van de democratie en de juistheid van het pacifisme predikten. De betogen hadden veel weg van de monologen die vanaf de kansel werden gehouden: de spreker was niet uit op een dialoog en de luisteraar werd niet uitgenodigd te reageren. Veel reacties leverden de betogen dan ook niet op: de partij werd min of meer genegeerd. De partij werd niet voor gek gezet en evenmin was er sprake van veel hilariteit in de bijdragen. Dit was ten dele omdat de partij genegeerd werd en ten dele omdat de politieke stijl van dat moment nog als erg stijf en ‘waardig’ omschreven kan worden.

De PSP werd weggezet als linkse splinter: de partij zou heel erg op de CPN lijken en op haar best niet meer zijn dan een ideologische bijwagen van de PvdA. De houding van de gevestigde partijen mag wellicht vanuit een gevoel van superioriteit worden getypeerd: de grote partijen keken neer op de ‘sekte’ met haar ‘ontwapeningscomplex’ en verwaardigden zich niet om hier actief mee om te gaan. Omdat de PSP had geprobeerd haar gedachtegoed bij de PvdA onder te brengen, bestond bij velen de indruk dat de nieuweling op de een of andere wijze een afsplitsing van die partij was. Juist de linkse partijen echter beijverden zich om de nieuwe speler op afstand te houden. De partij werd door hen weggezet als onpraktische en non-progressieve partij. De PvdA vond de partij een gevaar voor de progressieve politiek en zag een winst voor de PSP als ongunstig. De partij zou stemmen van de PvdA wegkapen en een progressief beleid hiermee in de weg staan. De CPN vond een overstap van de PvdA naar de PSP een stap ‘van de wal in de sloot’ en zag geen heil in een nieuwe partij die evenals de andere anticommunistische trekjes had. De CPN-kritiek legde hier dan ook een dualiteit bloot die de PSP kenmerkte: aan de ene kant legde de partij de nadruk op de democratie – wat onder meer inhield dat de CPN radiozendtijd moest krijgen – en aan de andere kant deed de PSP zoveel mogelijk haar best zich van de CPN en van het communisme te distantiëren. De partij wilde ‘een totaal nieuwe wijze van politiek denken’ introduceren, maar deed toch ook haar best een plek in de bestaande orde te veroveren en hierin niet op te vallen.

Omdat de partij in haar debatterstijl erg langdradig was, maar toch ook paste bij de oude stijl en zij zichzelf niet aandiende als een electoraal dan wel politiek gevaar, waren er maar weinig reacties. Het onderwerp waar de partij op wilde inspelen, begon nog niet erg acuut te spelen, zodat het geluid van de partij nog gemakkelijk te negeren viel. In het verzuilde bestel waren er nog geen partijen die in deze kleine nieuwkomer een aanvulling zagen, zodat zij geen aansluiting vond en met name door de linkerzijde van het politieke spectrum werd afgekeurd. De PSP toonde zich in zekere mate wel aanpassingsbereid: zij was

evenals de gevestigde partijen anticomunistisch in haar uitlatingen en week niet al te zeer af van de normen. De partij viel niet op en stond ook in de kranten niet centraal; er was maar weinig belangstelling. De aandacht die er was, was vaak negatief van aard: de partij kon dan wel op enige stemmen rekenen, toch was er in feite niets aan de hand.

Hoofdstuk 3: Democraten '66

3.1: De oprichting van D'66

In de oprichtingsgeschiedenis van D'66 waren twee personen van zeer groot belang. Dit waren Hans Gruijters en Hans van Mierlo. Gruijters was vanaf 1962 Amsterdams gemeenteraadslid voor de VVD, maar bleek niet binnen de partij te passen vanwege zijn progressieve ideeën. In 1966 werd hij, ondanks enkele aanvaringen met de partijleiding, tot lijsttrekker benoemd bij de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen. Dat hij een man van zijn eigen plan was, bleek in maart dat jaar. Op 10 maart schitterde hij door afwezigheid bij het huwelijk van Beatrix en Claus. Binnen zijn partij nam men dit zeer ernstig op. De situatie verslechterde door zijn eerste verklaring 'iets beters te doen te hebben' en verbeterde niet door zijn latere verklaring weg te zijn gebleven vanwege de controversiële aard van het huwelijk. Elf dagen na zijn daad stapte hij uit de VVD. Het gerucht ging dat Gruijters zijn eigen partij zou oprichten. Deze geruchten werden aangewakkerd door het feit dat hij werd opgezocht door Pieter Baehr en Erik Visser. Deze twee vrienden speelden een jaar eerder met ideeën over partijvernieuwingen en zochten iemand met politieke ervaring.⁵⁴ Gruijters bleek geïnteresseerd en kwam in contact met Van Mierlo, waar hij het qua ideeën zeer goed mee kon vinden.⁵⁵

Van Mierlo was journalist en keek kritisch om zich heen. In zijn studententijd was hij uit de katholieke kerk gestapt en was ook zijn stemgedrag veranderd. Aanvankelijk stemde hij nog KVP, later heeft hij gestemd op de PvdA, de VVD en op de PSP.⁵⁶ Van Mierlo zag een gezagscrisis in de Provo-acties; hij had de rellen rondom het huwelijk van Beatrix van dichtbij meegemaakt en was geschrokken van de overheidsreactie.⁵⁷ Hij organiseerde journalistieke gesprekken die hij in het Algemeen Handelsblad publiceerde onder de titel 'Gesprek over gezag en publiek'. Deze gesprekken waren volgens Van Mierlo bepalend voor zijn politieke bewustwording.⁵⁸

Op Gruijters' initiatief was op Koninginnedag een vergadering met een aantal kennissen in het Amsterdamse hotel Krasnapolsky. Elf van de dertien genodigden bleven en vergaderden op 20 mei wederom. Zij kwamen tot de gedachte een initiatiefgroep op te richten tot het vormen van een landelijke partij en Van Mierlo tot voorzitter te benoemen. Dat de partij geen lokaal Amsterdamse werd en dat de politiek onderlegde Gruijters geen voorzitter werd, had goede redenen: men vreesde dat de partij als lokale VVD-splinter gezien zou worden en vond de punten te belangrijk om slechts lokaal te brengen.⁵⁹ Overigens laat de benoeming van Van Mierlo als partijvoorzitter zich geheel lezen in het beeld dat in de literatuur van hem bestaat als bescheiden en enigszins warrige voorman: omdat hij de enige was 'zonder smoes' is hij voorzitter geworden. Als voorzitter zocht hij contact met PR-man

⁵⁴ M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66 1966-2003* (Den Haag 2003) 19-20.

⁵⁵ Ibidem, 20-22.

⁵⁶ B. Rogmans, *Hans van Mierlo, een bon-vivant in de politiek* (Utrecht 1991) 41.

⁵⁷ Ibidem, 28-29.

⁵⁸ Vivian Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981) 13.

⁵⁹ Ibidem, 16-17.

Martin Veltman. Samen stelden zij uit 37 besproken punten een Appèl op, waarin de nadruk vooral op politiekkritische punten kwam te liggen.⁶⁰

Op 15 september verscheen het door zesendertig man ondertekende ‘*Appèl. Aan iedere Nederlander die ongerust is*’ voor Fl. 1,- in de boekhandel. Door middel van bijgevoegde adhesiekaarten kon de groep de feedback peilen. In de eerste week ontving zij 2500 kaarten terug, twintig procent van de 12.500 verkochte pamfletten. Op 14 oktober besloot de groep, tezamen met zo’n honderd sympathisanten, Democraten ’66 op te richten.⁶¹ Haast was geboden; vanwege de vervroegd uitgeschreven verkiezingen moest het partijprogramma in sneltempo opgesteld worden. Op 17 en 18 december was er een congres om dit te regelen. Op deze ‘Poolse landdag’ ging het er vrij chaotisch aan toe.⁶² Het lijstje was niet afgewerkt op de middag van de achttiende, maar de zaalhuur was wel afgelopen. Van Mierlo heeft volgens velen de toekomst van de partij gered door in een standbeeld te klimmen en de teleurgestelde menigte uit te nodigen het werk af te maken op 27 december. Zo geschiedde en Van Mierlo werd lijsttrekker.

De partij bestempelde haar ideeën als democratisch en vernieuwend. D’66 zette zich af tegen het bestaande bestel: de ideologie van de bestaande partijen zou ‘geen antwoord meer geven op de vragen die ons bezighouden’.⁶³ D’66 was dan ook geen ideologische partij, maar een programmapartij. Doelmatigheid via pragmatisme, dat was wat de partij voorstond.⁶⁴ De confessionele partijen waren D’66 daarbij een doorn in het oog: hun ideologie zou meer dienen als bindmiddel dan als daadwerkelijke richtlijn.⁶⁵ Wat betreft haar idealen was de nieuwkomer een representant van het moment: de polarisatie, de politieke ontwikkelingen van de voorgaande periode en de vernieuwingsgedachte waren alle vertegenwoordigd in de ideeën van de nieuwe partij. De partij streefde naar radicale democratisering van de samenleving, toe te spitsen op twee hoofdpunten. Dit waren tevens de punten waarmee de partij zich het meest afzette tegen de bestaande politiek. Allereerst moest de minister-president rechtstreeks worden gekozen, die dan vervolgens zijn eigen kabinet zou samenstellen. Dit koppelde het parlement los van het kabinet, zodat er volgens D’66 geen vertrouwenscrises meer zouden kunnen ontstaan die de mogelijkheid tot regeren ondermijnden (zoals in de Nacht).⁶⁶ Omdat er nu geen lastige coalities meer hoefden te worden geformeerd, zou de stem van de kiezer niet meer verloren gaan en verdund worden in talloze compromissen.⁶⁷ Ten tweede wilde de partij de verbinding tussen kiezer en gekozenen versterken door Kamerleden via een districtenstelsel te laten kiezen.⁶⁸

Tot aan de verkiezingen van februari 1967 werd op basis van voornoemde hoofdpunten een unieke verkiezingscampagne gevoerd door het reclamebureau van Veltman.

⁶⁰ Initiatiefcomité Democraten '66, *Appèl. Aan iedere Nederlander die ongerust is* (Den Haag 15 september 1966).

⁶¹ Van der Land, *Tussen ideaal*, 26-31.

⁶² Voss, *Beeld van een partij*, 27-28.

⁶³ Ibidem, 69.

⁶⁴ J.P.A. Gruijters, *Daarom D’66* (Amsterdam 1967), 59-67.

⁶⁵ Ibidem, 59-60.

⁶⁶ Ibidem, 70-73.

⁶⁷ Initiatiefcomité Democraten '66, *Appèl*, 3-4.

⁶⁸ Gruijters, *Daarom D’66*, 73-76.

De campagnewijze was geheel nieuw in Nederland en werd zowel bejubeld als beklagd. Het bekendste voorbeeld is het - nog steeds iconische - filmpje waarin Van Mierlo hardop denkend op weg naar de studio werd gevolgd.⁶⁹ Bijzonder was dat Van Mierlo als ‘product’ is ingezet; hij werd gepresenteerd als ‘slordige, morsig geklede jongeman’ die het beste met de zaak voor had; een imago dat hem goed paste.⁷⁰ Later werd Van Mierlo in de Tweede Kamer ook wel ‘navelmans’ genoemd, omdat het onderste knoopje van zijn overhemd vaak open stond.⁷¹

Op 15 februari 1967 waren de verkiezingen: de partij verkreeg zeven Kamerzetels. Een debuut van dergelijke omvang was ongekend. In deze ‘aardverschuiving’ speelde de onvrede jegens het politieke bestel een belangrijke rol: 52 procent van de stemmen op D’66 was een proteststem, zo bleek uit een kiezersonderzoek gehouden door de Vrije Universiteit.⁷² De PvdA verloor zes zetels, de KVP acht, de CHU een. De VVD klom een, de ARP twee en de Boerenpartij vier zetels (en kwam ook op zeven zetels). Het formeren van een kabinet op basis van deze uitslag bleek erg lastig. Demissionair premier Jelle Zijlstra (ARP) werd als formateur aangesteld. Tijdens de gesprekken met D’66 was hij vooral benieuwd naar de staatsrechtelijke ideeën van de partij, die hij als gevaarlijk en onwenselijk wegwijsde. De partij verdween dan ook direct uit beeld.⁷³ Dit was veelzeggend: ondanks haar winst was er voor D’66 toch geen plek in de onderhandelingen. De partij was niet direct in het bestaande stelsel in te passen, dus werd daartoe vanuit de gevestigde partijen niet eens een poging ondernomen. In 1971, toen de verhoudingen nog verder verschoven, kon nieuwkomer DS’70 met één zetel meer wel een plek aan de onderhandelingstafel veroveren.

Zijlstra kwam uit op een coalitie van KVP, ARP, CHU en VVD. De PvdA werd buitenspel gezet ten gunste van de VVD, omdat deze twee hadden aangegeven niet met elkaar te willen samenwerken. Dit bleek onder ARP-leden niet zo goed te vallen. Ook het feit dat Zijlstra niet zichzelf maar partijgenoot Barend Biesheuvel naar voren schoof als minister-president viel niet in goede aarde bij onder andere de VVD. Hierna werd Biesheuvel formateur en stelde de verdeling van de ministersposten vast, maar toen hij personen wilde aanstellen liep ook deze formatiepoging spaak. Formateur Piet De Jong (KVP) maakte het een stuk minder moeilijk en kwam na hard handelen op een werkend geheel uit.⁷⁴

3.2: De debatten van D’66 in de Kamer

Uit de bestudeerde Handelingen blijkt dat D’66 zich goed staande hield in de gevoerde debatten. De leden waren meestentijds goed ingelezen en deden in spreken niet onder voor langer zittende leden. Er ontstaat de indruk dat er met betrekking tot de bijdragen van D’66

⁶⁹ Van der Land, *Tussen ideaal*, 34-35.

⁷⁰ Rogmans, *Hans van Mierlo*, 49.

⁷¹ Ibidem, 68.

⁷² Vrije Universiteit, *Kiezen in 1967. Eindverslag van het nationaal kiezersonderzoek 1967* (Amsterdam 1977), zoals geciteerd in Van der Land, *Tussen ideaal*, 37.

⁷³ Van der Land, *Tussen ideaal*, 39-40.

⁷⁴ Website Parlement en politiek. Pagina: Kabinetsformatie 1967 en pagina: Kabinet De Jong (1967-1971):

- http://www.parlement.com/id/vjang9q35flx/kabinetsformatie_1967;

- http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw1/kabinet_de_jong_1967_1971.

Geraadpleegd op 07-11-2014.

door de andere Kamerleden serieuze aandacht en bereidheid tot medewerking was. De ideeën van D'66 waren weliswaar radicaal, zij sloten aan bij het levende sentiment. Simpelweg negeren van de opvattingen van D'66 was dus niet mogelijk. Bij meerdere partijen werd de drang gevoeld tot verandering en ook bij het grote publiek begon dit thema steeds meer te spelen. De vernieuwingsidealen van de nieuwe partij zouden niet volledig ingang vinden, maar er moest welzeker iets gebeuren. Kamerleden gingen in op de geopperde suggesties en ideeën, bespraken deze soms behoorlijk uitvoerig en spraken hier hun goed- of afkeuring over uit. De Boerenpartij, die tezelfdertijd in de Tweede Kamer zat, leek veel minder aanspraak op enige medewerking te kunnen maken. Die partij werd op minachtende wijze te woord gestaan en veelal bewust genegeerd. Dat D'66 geschikt werd geacht voor bepaalde taken, bleek onder andere bij het benoemen van commissieleden. Van Mierlo werd met 81 uit 120 stemmen gekozen als zesde lid van de commissie Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten.⁷⁵ Dit was een commissie waar D'66 vanwege haar kritische houding tegenover de BVD (Binnenlandse Veiligheidsdienst) graag in wilde komen en waar zij actief kon meewerken.⁷⁶

Vanaf zijn *maidenspeech* op 19 april 1967 hanteerde Van Mierlo een kritische toon. Over de kabinetsformatie was hij niet tevreden en hij beschuldigde de vijf grote partijen van onduidelijkheid en inconsequentie. Het verwijt van onduidelijkheid was des te snijdender, omdat de niet-confessionelen juist de confessionelen hiervan beschuldigden.⁷⁷ Niet alleen de moeizame formatie, maar ook de uitslag ervan stemde Van Mierlo kritisch:

‘Als wij ervan moeten uitgaan, dat dit kabinet nog het beste was dat in de gegeven omstandigheden haalbaar was, dan moet ik vaststellen, dat een zakenkabinet dan nog nuttiger zou zijn geweest.’⁷⁸

‘Wij zullen ons er niettemin bij moeten neerleggen, dat dit kabinet er is, en dat onder supervisie een staatscommissie wordt ingesteld. Het gaat er nu alleen nog om te redden, wat er te redden valt.’⁷⁹

Dat het met de staatsrechtelijke vernieuwingen van de partij niet zo'n vaart liep, bleek de jaren daarna. Van politieke ‘ontploffing’ op de schaal die Van Mierlo voor ogen had was geen sprake, al zijn wel vele veranderingen doorgevoerd. D'66 stelde zich tot doel ‘loyale oppositie’ te leveren en iedere beleidsdaad ‘op zijn afzonderlijke merites [te] zullen beoordelen’.⁸⁰ Ter afsluiting wenste Van Mierlo het kabinet een ‘minder behoudende vaart toe dan het heeft aangekondigd’.⁸¹

De gevestigde partijen waren niet erg te spreken over de nieuwe partij in hun midden. Bakker leverde felle kritiek: D'66 beschreef hij als ‘verschraalde oude wijn in nieuwe zakken’. Hij legde een link met het Gaullisme, omdat partijpunten uit Telegraaf-propaganda zouden zijn overgenomen. Over de staatsrechtelijke ideeën van de partij constateerde Bakker dat ‘66 blijkbaar stond voor ‘D-1866’.⁸² Ook Piet Jongeling (GPV) noemde de partij achterhaald; hij zei zich er over te verheugen de vooroorlogse Vrijzinnig Democraten weer in

⁷⁵ HTK 1966-1967, 01-03-1967 (2) 12.

⁷⁶ Gruijters, *Daarom D'66*, 82.

⁷⁷ HTK 1966-1967, 19-04-1967 (4) 50.

⁷⁸ *Ibidem*, 51.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*, 55.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² HTK 1966-1967, 19-04-1967 (4) 55.

de Kamer terug te zien en sprak over ‘democraten van verleden jaar’.⁸³ Koekoek zei dat als zijn partij de punten van D’66 over zou nemen, hem van diverse kanten verwijten van gedateerdheid zouden worden gemaakt. D’66 vormde volgens hem een goede bliksemafleider; de grote partijen zouden zonder D’66 veel banger moeten zijn voor een groei van de Boerenpartij dan zij op dat moment waren. De vraag of D’66 nu links of rechts was, was volgens Koekoek zeer onduidelijk te beantwoorden. ‘Ik heb begrepen dat de partij het zelf nog niet weet, omdat zij niet het verschil tussen links en rechts kent. Dit is jammer’.⁸⁴ Koekoek noemde D’66 ondemocratisch; volgens hem stond slechts dertig procent van de partijleden achter de door Van Mierlo nagestreefde ontwikkelingshulphervorming.⁸⁵ Joop den Uyl (PvdA) kon de verdienste van D’66 weliswaar positiever waarderen dan die van Koekoek, toch achtte hij de partij niet toereikend genoeg om grote maatschappelijke veranderingen te verwezenlijken. Schmelzer benadrukte vooral de afstand tussen hem en Van Mierlo. ‘Ik weet niet wat de voornaam van de heer Van Mierlo is, en ik mag hem misschien nog niet eens tutoyeren’, aldus Schmelzer.⁸⁶

Van Mierlo was zeer fel in de debatten. Zelfs de minister-president werd niet ontzien; zijn excuus uit een voorgaande vergadering dat hij zijn betoog niet te lang wilde maken werd door Van Mierlo een ‘buitengewoon ongewenste interpretatie van zowel de aanwezigheid van de Regering als onze aanwezigheid’ genoemd.⁸⁷ Tijdens de vergadering ontstond er een discussie tussen Biesheuvel en Van Mierlo over de ontwikkelingshulphervorming. Daarbij begon Van Mierlo een zin, maar vergat het knopje van zijn microfoon in te drukken. Biesheuvel greep de gelegenheid aan en zei: ‘De heer van Mierlo is niet te verstaan zonder microfoon. Er moet een knopje worden ingedrukt. De heer Den Uyl zal wel willen helpen’.⁸⁸ De opmerking zal zeker enige hilariteit hebben opgeleverd: Van Mierlo werd hier neergezet als onbenullig en onwetend. Dat juist Den Uyl genoemd werd, was een toespeling op het feit dat de PvdA vaak steun verleende aan moties van D’66. Op die samenwerking werd in de Kamer nogal lacherig op gereageerd. Het incident werd vermeld in *De Telegraaf*, maar zonder enige toelichting.⁸⁹ Andere kranten noemden het incident niet, maar spraken wel over ‘broederlijke samenwerking’ en het ‘links plus’ van D’66, PvdA en meestentijds ook PSP.

De vergadering bood talloze voorbeelden van de vasthoudendheid van Van Mierlo. Zijn toon was zeer direct en kon ook vrij hard zijn. Redelijk informeel was hij ook:

‘Van Mierlo: Ik vraag mij af, of de heer Biesheuvel zich, door die opmerking te maken, niet bezondigt aan datgene wat hij daarnet de indieners van de motie min of meer in bedekte termen verweet.

Biesheuvel: Ik heb geen verwijt gemaakt.

Van Mierlo: Juist. Dat noem ik een verkapt verwijt.’⁹⁰

⁸³ Ibidem, 88-89.

⁸⁴ Ibidem, 90-92.

⁸⁵ HTK 1966-1967, 20-04-1967 (5) 124.

⁸⁶ HTK 1966-1967, 19-04-1967 (4) 63.

⁸⁷ HTK 1966-1967, 20-04-1967 (5) 108.

⁸⁸ HTK 1966-1967, 20-04-1967 (5) 114.

⁸⁹ ‘Verhit debat in Kamer’, *De Telegraaf*, 21-04-1967, 3.

⁹⁰ HTK 1966-1967, 20-04-1967 (5) 114.

Toen Van Mierlo een simpel ‘ja of nee’ op een van zijn vragen wilde horen, interrompeerde hij Biesheuvel zodra die zijn ‘neen’ had uitgesproken. Ook met Toxopeus raakte Van Mierlo in discussie. Die beriep zich op gemaakte afspraken in het regeerakkoord. Van Mierlo was hier niet van onder de indruk:

‘Toxopeus: [...] Het alles beslissende politieke argument is overigens al door mijn collega Biesheuvel aangevoerd: wij hebben een bepaalde afspraak gemaakt, die in de hoofdlijnen staat. Hoe zou de heer Van Mierlo willen, dat wij daarvan afwijken? Die afspraak achten wij ook juist.

Van Mierlo: Ik vind het vreemd, dat ik nu voor de tweede keer dat beroep op die ellendige binding hoor. Ik zou zeggen: ga dan dit soort van bindingen niet aan.

Toxopeus: [...] Als hij gisteren naar mij heeft geluisterd, zal hij weten, dat ik niet heb staan springen om bindingen. Dan zal hij ook weten, dat naar mijn gevoelen die bindingen juist het gevolg zijn van een bepaalde politieke constellatie.

Van Mierlo: Dan hebt u zich dus laten binden, terwijl u er niet om zat te springen.’⁹¹

D’66 was een fel tegenstander van compromissen en de politiek van de achterkamer, wat ook uit bovenstaand citaat blijkt. De discussie met Toxopeus ging nog enkele regels verder, waarin duidelijk werd dat de vele vragen en tussenwerpingen van Van Mierlo het Toxopeus lastig maakten zijn betoog te houden. Enkele kranten, waaronder de Leeuwarder Courant, roemden Van Mierlo om zijn vasthoudendheid.⁹² Eerder in de vergadering wist Van Mierlo het knopje van de microfoon niet te vinden, nu werd hij juist verzocht hier even niet op te drukken:

‘Toxopeus: Als u even niet op het knopje zou willen drukken.... Het is altijd een moeizame discussie, die over het onderwerp „ontwikkelingshulp” wordt gevoerd, want het is een geladen zaak, met emoties overladen.

Van Mierlo: Ik wilde het helemaal niet in die geladen sfeer trekken.

Toxopeus: Dat weet ik. Maar u doet het wel. [...]’⁹³

De discussie sleepte zich voort, tot ook Schmelzer zich erin mengde. Het kwam tot een elkaar snel opvolgend vraag-en-antwoord tussen Schmelzer en Van Mierlo totdat de voorzitter ingreep. Toxopeus maakte de opmerking dat hij dacht dat hij ‘nu voor het eerst van mijn leven een teach-in bijwoonde’.⁹⁴ Een dergelijke debatterstijl was de Kamer duidelijk vreemd. De opmerking zal voor verdere hilariteit hebben gezorgd toen Schmelzer hier nog op in ging door te roepen ‘Wij hebben professor Polak!’.⁹⁵ Polak had juist enige tijd daarvoor een teach-in geleid voor de VPRO. De teach-in was enkele jaren daarvoor bedacht en behelsde een forumdiscussie zonder enige beperkingen met betrekking tot het onderwerp of de invalshoek. De teach-in was vooral praktisch en open.

De opmerking van Toxopeus vond ook zijn weg naar de kranten: onder andere de Leeuwarder Courant en De Telegraaf vermeldden de teach-in.⁹⁶ De Tijd vond het positief dat

⁹¹ Ibidem, 118.

⁹² ‘Mr. Van Mierlo zorgde voor veel opwinding’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 21-04-1967, 3.

⁹³ HTK 1966-1967, 20-04-1967 (5) 118.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ ‘Haagse nootjes: Van Mierlo logenstrafte verhaaltjes rond D’66’, *Leeuwarder Courant*, 22-4-1967, 13.

⁹⁶ Ibidem; ‘Verhit debat in Kamer’, *De Telegraaf*, 21-04-1967, 3.

Van Mierlo de ‘stijve Kamer’ met het ‘levendige spel van interrupties’ liet kennismaken.⁹⁷ Dat Toxopeus de ontsponnen discussie zo beschreef, zegt iets over de stijl van D’66: die was praktisch ingesteld en veel losser en opener dan de Kamer kende. Of Toxopeus hier een negatieve of positieve waardering voor uitspraak is niet eenduidig vast te stellen, al is waarschijnlijk dat hij naar de chaotische openheid van de teach-in verwees. Aangezien hij nog enige spreektijd had, vond hij het ‘helemaal niet zo erg’, maar ongebruikelijk noemde hij de interrupties wel.⁹⁸ In zijn komische verbazing kan een subtiele terechtwijzing gelezen worden; het informele interrumpen was *not done*. Ook Maarten Schakel (ARP) zorgde voor retorisch vuurwerk:

‘Schakel: Wij kunnen er hier wel meteen een politiek café van maken.

Van Mierlo: Het enige wat eraan ontbreekt, is dat men hier niet kan drinken.’⁹⁹

De opmerking van Schakel komt laatdunkend over. Het weerwoord van Van Mierlo verhoogde niet alleen de hilariteit, maar toonde ook aan dat hij met deze spot wel raad wist. De Friese Koerier en de Leeuwarder Courant beschreven de vergadering als een ‘verwarde discussie’ en schreven over de ‘Tweede Kamer in beroering’.¹⁰⁰ Bijna alle dagbladen vermeldden het ‘politieke café’. In een latere vergadering keerde Schakel terug op zijn uitspraak en legde uit dat hij hiermee doelde op enkele door D’66 gestichte politieke cafés en waarschuwde de leden opdat de ‘discussies in deze Kamer niet naar dit niveau afzakken’.¹⁰¹ De voorzitter noemde het debat een ‘oefenwedstrijd’ en sprak uit het op prijs te stellen als deze ‘niet al te zeer werd verlengd’.¹⁰² Dat D’66 een nieuwe debatterstijl in de Kamer bracht of op zijn minst opriep, moge uit de voorgaande citaten blijken. De gevestigde partijen waren hier ondanks de ontstane hilariteit niet van gecharmeerd. Het kostte veel tijd om de interrupties van Van Mierlo te beantwoorden en zijn vasthoudendheid werd vaak met badinerende reacties afgewimpeld.

De door de voorzitter gevreesde verlenging volgde nog diezelfde vergadering. Er waren een aantal moties door Van Mierlo ingediend en er was nog discussie over een van deze, nog in te dienen, moties. Schmelzer mengde zich in het debat tussen Van Mierlo en minister-president De Jong. Erg positief was hij niet:

‘Van Mierlo: Mijnheer de Voorzitter! Ik wilde graag weten wat absolute prioriteit is.

De Jong: Absolute verhoging wil zeggen dat het absolute bedrag zal worden verhoogd en relatieve verhoging, dat het percentage ook zal stijgen.

Van Mierlo: Absolute prioriteit betekent dus niet dat iets absolute prioriteit krijgt?

De Jong: Zo staat het niet in de hoofdlijnen.

Van Mierlo: Neen, maar ik wilde even horen, mijnheer de Voorzitter, of de Minister-President dit misschien toch zou bedoelen.

⁹⁷ ‘Vrijmoedig commentaar’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 21-04-1967, 1.

⁹⁸ HTK 1966-1967, 20-04-1967 (5) 118.

⁹⁹ *Ibidem*, 119.

¹⁰⁰ ‘Tweede Kamer in beroering’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 21-04-1967, 1; ‘Mr. Van Mierlo zorgde voor veel opwinding’, *Leeuwarder Courant*, 21-04-1967, 3.

¹⁰¹ HTK 1966-1967, 22-05-1967 (9) 225.

¹⁰² HTK 1966-1967, 20-04-1967 (5) 119.

Schmelzer: En als u dat nu weet, mijnheer Van Mierlo, wat doet u daar dan mee?

Van Mierlo: Dat zal de heer Schmelzer straks horen wanneer ik iets over de motie ga zeggen.

Schmelzer: Dat kan niet veel nieuws zijn.¹⁰³

Aan het einde van de tweede termijn bestond er nog steeds onduidelijkheid over de moties van Van Mierlo. Hij haalde de procedures door elkaar, twijfelde over een in te dienen motie en sprak over zowel de ingediende als de in te dienen moties tegelijk:

‘De Voorzitter: Ik wil de heer Van Mierlo wel waarschuwen dat het niet de bedoeling is over deze zaken nog in derde termijn te spreken. Dit alles is in twee termijnen uitgediscussieerd. Ik laat de interrupties toe om nog enkele verklaringen en verduidelijkingen te vragen, maar niet om de discussie opnieuw te openen. Hiermee moet men van alle zijden wel rekening houden.

Van Mierlo: Ik begrijp dit, mijnheer de Voorzitter, maar er ligt een motie ter tafel en bij de stemming zult u waarschijnlijk vragen of hierover nog iets valt op te merken.

De Voorzitter: Dat is dan een stemverklaring en dat is heel iets anders dan een discussie. Daarin kan de heer Van Mierlo natuurlijk het antwoord dat hij aan de heer Schmelzer denkt te geven, verwerken.

Van Mierlo: Ik stel mij voor dan mijn houding ten aanzien van die motie aan te kondigen.¹⁰⁴

Er werd een derde termijn ingelast, terwijl de vergadering eigenlijk binnen twee termijnen gevoerd zou worden. De voorzitter gaf Van Mierlo strikt aan waarover hij mocht spreken; een teken dat hij nog wel een afdwaling verwachtte. Later zei hij niet content te zijn met het verloop van de vergadering: ‘Laten wij de verwarring niet ten top voeren door allemaal mee te gaan spelen in deze, zoals ik het vanmiddag heb genoemd, oefenwedstrijd. Ik vraag begrip voor de goede gang van zaken’.¹⁰⁵ Van Mierlo diende zijn motie in, maar maakte vooraf zijn excuses over het optreden van zijn partij. Het gebruik van moties beschouwde men in de Kamer niet als iets waarmee men al te scheutig moest omspringen, zo wist ook Van Mierlo. Hij sprak zijn spijt uit over de ‘stroom van moties’ en wilde geen ‘overdreven werkzame indruk maken’.¹⁰⁶ Koekoek sprak tijdens de stemming over tijdsverlies aan ‘inhoudsloze moties van D’66’.¹⁰⁷

Vanaf de eerste vergadering waarin zij heeft geparticipeerd, bleek dat D’66 zich zeer actief opstelde. Het gebruik van moties, volgens sommige Kamerleden wellicht wat te makkelijk ingezet, schuwde zij hierbij niet. Ook werd bedreigd met nog in te dienen moties. Dat de Kamerleden niet allen positief waren bleek vooral uit de reacties van Schmelzer en Schakel. Ook Toxopeus en de voorzitter hebben laten merken de interrupties niet erg op prijs te stellen. Dat Van Mierlo nog moest wennen, bleek uit de ontstane verwarring tegen het einde van de vergadering. Nog niet alle procedures waren hem duidelijk, maar van een echt hard optreden door de voorzitter was niet direct sprake. Dit kan duiden op enige welwillendheid jegens D’66, of op zijn minst op een bepaalde tolerantie. De acties en retoriek van D’66 konden volgens de voorzitter wellicht weinig kwaad, zoals ook in een later debat viel te zien. Erwin Nypels (D’66) deed daarin een voorstel dat volgens het Reglement van

¹⁰³ Ibidem, 127-128.

¹⁰⁴ Ibidem, 128.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Ibidem, 129.

¹⁰⁷ Ibidem, 133.

Orde niet op de geopperde manier behandeld kon worden. De voorzitter weigerde dan ook te doen zoals voorgesteld ‘hoewel ik er overigens geen bezwaar tegen zou hebben iets nieuws te proberen’.¹⁰⁸ Behalve enige welwillend of tolerantie zou het zachte optreden van de voorzitter ook op enige onmacht kunnen duiden. De nieuwe partij trok het debat snel naar zich toe en Van Mierlo nam zeker geen blad voor de mond. De verzuchtingen van de voorzitter over de moeilijke handhaving van de orde zouden hier een indicatie van zijn.

In een vergadering op 22 mei 1967 hield Anneke Goudsmit haar *maidenspeech* en leverde Schakel hier scherpe kritiek op. Schakel haalde uit naar Goudsmit, maar ook Aar de Goede wees hij op zijn politieke onervarenheid. De Goede moest volgens Schakel ‘rustig nalezen’ wat ‘een politieke rot’ als de minister had geantwoord.¹⁰⁹ Dit verwijt was wellicht onterecht, omdat De Goede in voorgaande vergaderingen veel dossierkennis aan de dag had gelegd. Tegen Goudsmit zei Schakel dat hij er van uit ging dat zij ‘een goed democrate’ was, wat lovend klonk.¹¹⁰ Wat hier echter zijn bedoeling mee was, bleek even later:

‘Schakel: [...] Zij is een jeugdig parlementariër en ik meen, dat haar jeugdige parlementaire hand wat al te snel is gevuld. Zij moet nog eens rustig nalezen, wat de Minister van Binnenlandse Zaken haar [...] heeft toegezegd. Ik dacht, dat zij bepaald te veel naar zich toe redeneerde en naar zich toe haalde, wanneer zij meent, dat zij op dit punt genoegdoening van de Minister van Binnenlandse Zaken heeft gekregen. [...] De gedachten, door haar naar voren gebracht, zijn illustratief voor het optreden tot nu toe van D’66 in deze Kamer. In het optreden van D’66 speelt iets door van „wij moeten erbij zijn, wij zorgen dat wij erbij komen“. Men zegt dan wel, dat men niet op de stoel van de Regering gaat zitten, maar men doet toch krampachtige pogingen om tegen de stijlen van het regeringsgestoelte op te klauteren.’¹¹¹

De opmerking van Schakel bevat nog een ander belangrijk element. Schakel typeerde het optreden van D’66 als ‘wij moeten erbij zijn’. Er zat een zekere ambivalentie in de houding van D’66: enerzijds wilde zij het partijstelsel radicaal hervormen en ‘opblazen’, anderzijds werkte zij volgens de regels mee en deed zij haar best om zich aan te passen. De reactie van de overige parlementsleden was dan ook enigszins tweeledig: opmerkingen waren badinerend en afwijzend, maar gaven geen blijk van een totale disacceptatie. Anders dan bij de Boerenpartij ging het bij D’66 toch om een stel goedwillende jongens - ‘een zootje charmante amateurs’ in de woorden van De Telegraaf - en had de partij mogelijk een gevaarlijk electoraal potentieel achter zich. De hooghartige opmerkingen van de Kamerleden doen echter niet vermoeden dat zij veel angst koesterden jegens D’66; eerder lieten zij merken de partij en haar optreden enigszins af te keuren.

Sef Imkamp kwam op 23 mei 1967 voor het eerst aan het woord. Hij haakte in op het optreden van Schakel uit de voorgaande vergadering; hij sprak zijn teleurstelling uit dat Schakel niet aanwezig was; die had hem ‘in het licht van het debat van gisteren’ kunnen assisteren bij het controleren van de antwoorden van de minister van Economische zaken.¹¹²

¹⁰⁸ HTK 1967-1968, 21-09-1967 (3) 61.

¹⁰⁹ Ibidem, 225.

¹¹⁰ HTK 1966-1967, 22-05-1967 (9) 128.

¹¹¹ Ibidem, 224.

¹¹² HTK 1966-1967, 23-05-1967 (10) 239.

Schakel zou er dan voor kunnen zorgen dat Imkamp zijn anders al te snel gevulde parlementaire hand niet te vlug terugtrok. Imkamp toonde zich zeer consciëntieus en was niet bevreesd de sprekers op hun woorden aan te vallen en door te vragen. Hij verrichtte zelfs ‘nijver cijferwerk’ om zo rekenfoutjes te ontdekken.¹¹³ Hij stelde zich evenwel bescheiden op; bij zijn *maidenspeech* nam hij het woord ‘met enige schroom’ en het speet hem te moeten interrumpere. Ondanks zijn bescheidenheid kon Imkamp zich goed verweren, zo was te zien na een interruptie van Tjerk Westerterp (KVP). Imkamp was op dat moment in discussie met KVP-minister Leo De Block (Economische Zaken) over een op te stellen document met daarin de hoofdlijnen van het Nederlands handelsbeleid, maar dit bleek vrij lastig:

‘Westerterp: Mijnheer de Voorzitter! Mag ik de heer Imkamp wijzen op een „rood boekje“ dat ik heb en waarin Tractatenblad 1966, nr. 1 en nr. 87 is samengevat? Daar vindt hij alles in.

Imkamp: Ik geloof niet, dat de Minister van Economische Zaken de hulp nodig heeft van de heer Westerterp. Ik heb het volste vertrouwen in de Minister van Economische Zaken.’¹¹⁴

Imkamp gaf duidelijk aan geen bijdrage van Westerterp te verlangen. Die laatste liet zich echter niet uit het veld slaan en kwam nogmaals tussenbeide. Imkamp moest het tweede lid maar lezen, ‘daar staat het precies in’. De reactie van Imkamp bevatte dezelfde boodschap: ‘Ik richt mij nog steeds niet tot de heer Westerterp’.¹¹⁵ De toon van Westerterp zou best als belerend kunnen worden getypeerd. Net als Schakel probeerde hij de spreker weg te zetten als onervaren en als niet goed ingelicht. Ook Bakker sprak zich op soortgelijke toon uit over de nieuwkomer. Hij verwees naar D’66 en Imkamp als ‘ijverige lezertjes’; een niet vleidend bedoelde formulering.¹¹⁶

Imkamp was evenals Van Mierlo nog niet geheel thuis in de gang van zaken in de Kamer en vergiste zich in een procedure rondom het afleggen van een stemverklaring. Dit leverde het commentaar op in de *Leeuwarder Courant* dat Van Mierlo de parlementaire opleiding van zijn partijgenoot nog iets moest bijshaven.¹¹⁷ Deze constatering sloot aan bij de eerder geconstateerde badinerende houding van de Kamer: D’66 moest de ‘politieke rotten’ rustig laten praten en zich er niet te veel mee bemoeien. Wat CHU’er Henk Kikkert betref was dit zelfs nog te aardig. Tijdens een debat waarin Nypels sprak over een hergroepering van het aantal fracties, voegde Kikkert hem het volgende toe:

‘Nypels: [...] Er is daarom maar één oplossing, nl. in dit parlement te komen tot een doeltreffende hergroepering, tot een beperkt aantal fracties. De fractie van D’66 zal daaraan met zeer veel plezier meewerken.

Kikkert: U zou dat nu al kunnen doen.’¹¹⁸

Waar Kikkert op zinspeelde moge duidelijk zijn: de partij zou niet gemist worden. Ook VVD-Kamerlid Theo Joekes liet zich in een latere vergadering laatdunkend uit over de

¹¹³ HTK 1966-1967, 24-05-1967 (11) 281.

¹¹⁴ HTK 1966-1967, 23-05-1967 (10) 251.

¹¹⁵ Ibidem, 255.

¹¹⁶ HTK 1966-1967, 24-05-1967 (11) 283.

¹¹⁷ ‘Haagse Nootjes: Kabinet liet deze week iets van gezicht zien’, *Leeuwarder Courant*, 27-05-1967, 13.

¹¹⁸ HTK 1966-1967, 13-06-1967 (14) 372.

professionaliteit van D'66. In een reactie op De Goede zei hij diens methode in een bepaalde kwestie af te keuren, omdat 'een serieuze politieke partij' het op een andere manier zou aanpakken.¹¹⁹ D'66 werd zo niet alleen als onervaren, maar ook als amateuristisch weggezet.

Een door Van Mierlo eerder gedaan verzoek over een vlugge behandeling van de nota Bot bleek zeer veel problemen met zich mee te brengen. Van Mierlo wist vanuit zijn 'parlementair ongeschoold gemoed', toen hij 'enkele maanden geleden wat verwarring stond te stichten', niet dat zijn verzoek over de nota zou leiden tot dit 'monster van een debat', zo verklaarde hij.¹²⁰ Opvallend is te bemerken dat Van Mierlo zich hier jegens zijn eigen onervarenheid geen enkel blad voor de mond nam. Hij wilde erbij horen, maar verbloemde dit aspect van zijn optreden niet. Van Mierlo benadrukte zelfs zijn ongeschooldheid en de door hem gestichte chaos. Dit paste wellicht in het beeld van de goedwillende intellectueel en sloot aan bij de buitenpolitieke houding die hij wilde uitstralen. Door zo over zichzelf te praten kon hij zich buiten de politiek blijven plaatsen en zich als nieuwkomer blijven presenteren. Dit hield echter geen antiparlementaire houding in: D'66 zag zichzelf, zoals bleek in een later debat, als medespeler vanuit een afwijkende positie. Het partijstelsel moest 'ontploffen' en daarom 'hebben wij ons ten opzichte van de vijf grote beslaande partijen bewust in een excentrische positie geplaatst om van daaruit de functie van katalysator in het hergroeperingsproces zo effectief mogelijk te kunnen vervullen', aldus Van Mierlo.¹²¹

Bepaalde uitspraken van Van Mierlo vormden voor CHU-minister Berend Jan Udink aanleiding tot enige verbazing. Het bleek dat toch nog niet voor eenieder duidelijk was welke ideeën er binnen D'66 leefden:

'Udink: [...] ik keek hierbij wat verrast op, omdat ik hiermede tevens een nieuw aspect van de staatsrechtelijke filosofie van D'66 opving, namelijk dat naast of onder de gekozen Minister-President de Ministers door de heer Van Mierlo als ambtenaren worden gezien [...]'¹²²

Ook in de Eerste Kamerfractie van de CHU werden de ideeën van D'66 aan een nadere beschouwing onderworpen. Senator Johannes Bührmann erkende dat de tijden en wensen van de kiezers snel veranderden, maar vond dat D'66 hier niet goed bij aansloot. Haar ideeën waren 'op een andere golflengte afgestemd'. 'Zij mogen een nieuw fris kleurtje vertonen, toch zullen zij naar onze overtuiging een nader uitputtend onderzoek niet doorstaan', aldus Bührmann.¹²³

Den Uyl en Van Mierlo hadden in het debat enige onderlinge wrijving. Aangezien de partijen vaak samenwerkten, vormde deze wrijving een aanleiding voor Kamerleden om hier op in te spelen. Cor Kleisterlee (KVP) reageerde en maakte een wat lacherige toespeling op de samenwerking:

¹¹⁹ HTK 1967-1968, 11-10-1967 (6) 182.

¹²⁰ HTK 1966-1967, 22-06-1967 (18) 535.

¹²¹ HTK 1968-1969, 29-02-1969 (34) 1500.

¹²² HTK 1966-1967, 22-06-1967 (18) 560.

¹²³ HEK 1966-1967, 23-05-1967 (12) 178.

‘Den Uyl: In uw geliefde Frans luidt het: Politiek is kiezen. Men moet kiezen, ook ten aanzien van...

Van Mierlo: Dat ben ik geheel met u eens. Mijn betoog komt er dan op neer, dat ik ten aanzien van deze motie geen politiek bedrijf.

Den Uyl: Dat is inderdaad zeer ontwapenend!

Van Mierlo: Het spijt mij reusachtig, maar ik heb weleens de indruk, mijnheer Den Uyl, dat er vaak politiek wordt bedreven omdat het moet, terwijl geen enkele reden is op dat moment voor een verantwoorde uitspraak.

Kleisterlee: Houd het nu goed!

[...]

Kleisterlee: Zie je wel, het is weer in orde! De band is weer hersteld.¹²⁴

Behalve de samenwerking bleef ook het indienen van moties een der kritiepunten. Zijlstra sprak zich uit over de stroom aan moties van D’66 en zei dat zijn eigen politieke ervaring weliswaar gering was, maar dat hij hier toch anders mee zou omgaan. Hij wees de partij daarbij op haar eigen idealen:

‘Van Mierlo: Maar als de Minister zegt...

Zijlstra: De motie ligt al op tafel.

Van Mierlo: Uw ervaring is overigens even groot als de mijne.

Zijlstra: U bent voor doelmatigheid in de politiek. Dan moet u dit niet doen en moet u eerst wachten...

Van Mierlo: Dan moet ik echter in derde termijn spreken; dat zal uw geringe ervaring u ook wel hebben gezegd.¹²⁵

Koekoek bezag de dadendrang van D’66 vooral als een poging om een motie aangenomen te krijgen omdat haar voorgaande moties waren verworpen. Deze afwijzingen deden het volgens Koekoek politiek slecht met betrekking tot de propaganda.¹²⁶

Tegen het einde van het debat bleek dat de besprekingen over de ontwikkelingshulp en over de recente motie van Van Mierlo toch wel erg lang duurden. Van meerdere kanten kwam enige geïrriteerdheid naar voren over de lange vergaderduur en het late tijdstip. Kleisterlee verzuchtte dat men zo wel de hele avond bezig zou kunnen blijven, daarmee doelende op de vele vragen van Van Mierlo aan de minister. Koekoek wees Van Mierlo op het late tijdstip - kwart voor één - en Schmelzer prees het ‘oneindige geduld’ van minister Udink.¹²⁷ Waar de Handelingen eerder geen kanttekeningen bevatten, werden er bij deze laatste opmerking ‘tekenen van instemming ter rechter zijde’ vermeld. Die tekenen waren hoogstwaarschijnlijk afkomstig vanuit de Boerenpartij, aangezien Schmelzer door Den Uyl werd gemaand vooral geen bijval van de Boerenpartij op te roepen.

3.3: Reacties op D’66 in de media

In de media werd D’66 aanvankelijk vrij koeltjes ontvangen. Van Mierlo en de partij werden na de oprichting vermeld, maar dit waren slechts korte berichten met weinig inhoud.

¹²⁴ HTK 1966-1967, 22-06-1967 (18) 573.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Ibidem, 577.

¹²⁷ Ibidem, 584.

Welke politiek de partij wilde bedrijven vond men zeer moeilijk te duiden.¹²⁸ Het beeld van Van Mierlo als marionet van een ‘Groep-Gruijters’ deed de ronde, maar was volgens *De Tijd* weinig aannemelijk; de partij zou wellicht een serieuze carrière tegemoet gaan.¹²⁹ Toen de partij haar programma op 18 december 1966 nog niet rond had, leek die toekomst echter nog zeer onzeker en was er volgens *De Tijd* slechts sprake van weën maar (nog) geen geboorte.¹³⁰ Toen de partij meer mogelijkheden kreeg en haar reclamecampagne kon starten volgden er meer reacties. Zeer negatief was het communistische *De Waarheid*. Dat haalde fel uit naar de door D’66 gevoerde campagne: die was te duur en maakte van Van Mierlo een soort Elvis Presley of Charles de Gaulle. In een gesprek dat de hoofdredacteur van de Elsevier organiseerde, bleken enkele West-Duitse correspondenten enthousiast over de partij. Voor *De Waarheid* was dit al helemaal een teken dat D’66 niet deugde.¹³¹ Daarbovenop kwam nog de ‘Telegraafpropaganda’.¹³²

Afgezien van de negatieve respons was men vooral afwachtend en gereserveerd. ‘De wonderen zijn de wereld nog niet uit’, aldus *De Telegraaf* naar aanleiding van een uitspraak van Van Mierlo dat hij hoopte op acht zetels.¹³³ Het was voor velen nog niet duidelijk welke kant de partij op zou gaan: de PvdA betitelde de partij als liberale splinter, de VVD zocht naar socialistische elementen.¹³⁴ Ieder gaf de partij een - voorlopige - plaats en sprak zich uit in termen als ‘we zullen zien’, ‘we betwijfelen het’ en ‘wij zijn benieuwd’. D’66 vond nog geen aansluiting bij andere progressieve partijen; ook de PvdA, de latere samenwerkingspartner in het PAK-akkoord, sprak zich nog niet per se voor de nieuwkomer uit. De partij was een vreemde eend in de bijt en leek weinig toekomst te hebben. Het besef dat er toch iets gaande was, sijnelde langzaam maar zeker door. Het *Vrije Volk* beschreef de partij, na op een D’66-congres te zijn geweest, als iets ‘dat we niet moeten onderschatten’.¹³⁵ Ook de aantrekkelijkheid van ‘mooie jongen’ Van Mierlo voor het vrouwelijk electoraat werd benadrukt.¹³⁶

Dat de partij wel degelijk potentieel had, bewees haar debuut. De partij had een ‘bliksemzege’ behaald en er werd gesproken over de ‘Dag van D’66’.¹³⁷ De grote partijen waren vooral teleurgesteld.¹³⁸ Volgens *De Friese Koerier* telden de stemmen op D’66 dubbel,

¹²⁸ ‘Democraten ’66 willen nieuwe spelregels voor onze politiek’, *De Telegraaf*, 16-09-1966, 7.

¹²⁹ ‘Met breekijzer op het politieke stelsel in: Van Mierlo over D’66: Volkspartij, - meer niet’, *De Tijd*, 27-10-1966, 3.

¹³⁰ ‘Democraten beleven slechts de weën: geboorte van D’66 uitgesteld’, *De Tijd De Maasbode*, 19-12-1966, 3.

¹³¹ ‘Kijk op: D’66 – Duits aanbevolen’, *De Waarheid*, 26-01-1967, 3.

¹³² ‘Telegraaf-propaganda voor splinterpartijen’, *De Waarheid*, 13-02-1967, 6.

¹³³ ‘Verkiezelijkheden: Lijsttrekker van D’66 hoopt op 8 zetels’, *De Telegraaf*, 24-01-1967, 7.

¹³⁴ ‘Politieke ommetjes: Democraten ‘66’, *Gereformeerd Gezinsblad*, 06-02-1967, 2.

¹³⁵ ‘Stemmingmakers: waar het bij ons om gaat...’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 11-02-1967, 3.

¹³⁶ ‘Slappe ronde in studio Bellevue: de helden zijn moe. “Grand Gala de la Politique zonder sfeer en opwinding”’, *De Tijd*, 14-02-1967, 6.

¹³⁷ ‘D’66 grote overwinnaar’, *Het Vrije Volk*, 16-02-1967, 1; ‘Na de Nacht van Schmelzer: De Dag van D’66’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 16-02-1967, 1; ‘Zeer zware verliezen voor KVP en PvdA. Bliksemzege voor D’66’, *Limburgs Dagblad*, 16-02-1967, 1.

¹³⁸ ‘Alleen vreugde bij AR. Grote partijen teleurgesteld. D’66 totaal overrompeld’, *De Telegraaf*, 16-02-1967, 9.

omdat ze een duidelijk signaal afgaven aan de andere partijen.¹³⁹ In meerdere kranten werd de wens uitgesproken dat de beloofde vernieuwingen konden worden waargemaakt. De stemmen op de partij werden vooral gezocht bij weggelopen PvdA- en KVP-stemmers en bij de jongeren.¹⁴⁰ De faam van de overwinning vond zelfs haar weg naar de Amerikaanse kranten.¹⁴¹

De aanvankelijke positiviteit van rond de verkiezingen zakte al snel weer in; de afwachtende houding werd langzaamaan negatiever. De Telegraaf beschreef de partij als welkome jeugdige afwisseling, maar vergat niet te vermelden in het partijprogramma nog steeds een onduidelijk ratjetoe te zien.¹⁴² De Rotterdamse burgemeester Wim Thomassen (PvdA) liet zich in een uitzending van Achter het Nieuws subtiel ontvallen dat D'66 volgens hem de nodige bestuurservaring miste, waarvoor hij direct na de uitzending - met nog ingeschakelde microfoon - zijn excuus aan Van Mierlo maakte.¹⁴³ De Telegraaf merkte over een gesprek met Van Mierlo op dat zijn bijdrage neerkwam op 'onduidelijk gezanik'.¹⁴⁴ Het Gereformeerd Gezinsblad bestempelde de partijstandpunten als 'verwerpelijk' en haalde een aantal andere krantenartikelen aan om het 'begin van de kentering' aan te tonen.¹⁴⁵ Ook positievere kranten hielden het op hun best bij twijfel: Van Mierlo kon zijn mannetje staan, maar zou dat genoeg zijn?¹⁴⁶

Toen D'66 zich in de debatten in actie toonde, waren de reacties overwegend positief. De Waarheid hield als enige haar negatieve toon vast en noemde D'66 ondemocratisch, gaullistisch en veroordeelde Van Mierlo's optreden en de daardoor ontstane chaos.¹⁴⁷ De overige kranten bejubelden juist de moties en sterke woorden van Van Mierlo, alsmede zijn uitspraken over de situatie in Amsterdam. Van Mierlo zou een aanwinst zijn voor de politiek en had diverse debatjes gewonnen. Hij bracht zijn betoog 'met verve' en bracht 'een scheutje Amsterdam in de Haagse port'.¹⁴⁸ Het Vrije Volk schreef over 'De week van D'66' en prees de goede voorbereiding en realistische ideeën. Die waren dan wel niet uit het partijprogramma op te maken, maar verdienden toch hulde, aldus de krant. Het 'gewone praten' van Van Mierlo werd geprezen en zijn - voorgewende? - onbekendheid met de ongeschreven regels van het spel zorgde ervoor dat hij de boel eens flink kon opschudden.¹⁴⁹ Ook De Tijd vond hem een aangename spreker en prees hem dat hij het spel niet wilde meespelen maar wel iets wilde bereiken.¹⁵⁰ Net als Schakel zag dus ook De Tijd de tweeslachtige houding van D'66:

¹³⁹ 'Commentaar. Onlustig', *Friese Koerier*, 16-02-1967, 1.

¹⁴⁰ 'Jeugd bracht D'66 fors in Tweede Kamer. Grote partijen verliezen', *De Telegraaf*, 16-02-1967, 1.

¹⁴¹ 'D'66 groot nieuws in Amerika', *De Telegraaf*, 18-02-1967, 25.

¹⁴² 'Een welkome afwisseling: het jeugdige gezicht van de partij die Wat Anders wil', *De Telegraaf*, 18-02-1967, 3.

¹⁴³ 'Van Mierlo's weerwoord bleef ongezegd', *Friese Koerier*, 17-02-1967, 2.

¹⁴⁴ 'Onduidelijk gezanik', *De Telegraaf*, 08-04-1967, 3.

¹⁴⁵ 'Begin van kentering', *Gereformeerd gezinsblad*, 17-03-1967, 1.

¹⁴⁶ 'Parade der debutanten: De Jong(e) Veertien ontmoet oude en nieuwe captains', *Friese Koerier*, 14-04-1967, 17.

¹⁴⁷ 'Na de regeringsverklaring: Doeltreffende bestrijding werkeloosheid blijft uit', *De Waarheid*, 21-04-1967, 4.

¹⁴⁸ 'Regeringsverklaring in Kamer. Mr. Biesheuvel bepleit herziening buitl. Beleid', *Friese Koerier*, 20-04-1967, 7; 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 21-04-1967, 1.

¹⁴⁹ 'De week van D'66', *Het Vrije Volk*, 22-04-1967, 6.

¹⁵⁰ 'Vrijage in de Tweede Kamer. D'66 hinderlijk evangelisch radicaal', *De Tijd*, 22-04-1967, 3.

alles moest vernieuwd en veranderd, maar toch wilde de partij er wel bij horen en in het bestaande systeem wat bereiken. Het Gereformeerd Gezinsblad zag een verlevendiging van het debat en prees de serieuze houding, maar waarschuwde ervoor dat Van Mierlo het ook ‘te bont’ zou kunnen maken.¹⁵¹ Latere reacties bleven positief: Van Mierlo zou zich ontpoppen tot raspoliticus, en zou langzamerhand in een indrukwekkende parlementariër veranderen.¹⁵²

3.4: Tussenconclusie

D’66 onderscheidde zich voor haar entree in de Kamer al door haar ontstaansgeschiedenis, haar programmapunten en haar campagnemethodes. Vooral de staatsrechtelijke ideeën bleken voor veel politici lastig te doorgronden en hier is dan ook veel kritiek op geleverd. De toekomst van de partij bleef tot aan de verkiezingen onzeker. Na de verkiezingen heerste er in de kranten een positieve stemming, al was deze roes vrij snel verdwenen. Na de eerste debatten was die positieve toon weer hersteld.

In de literatuur wordt vaak het beeld geschetst alsof D’66 direct fel het debat in dook. Dit beeld klopt wel, maar vergeet de houding van de overige Kamerleden te noemen. Die reageerden belerend en neerbuigend op de partij. Ze spraken over ‘ijverige lezertjes’ en wezen vaak op de onervarenheid van de nieuwkomers. De samenwerking die de PvdA meermaals met de partij aanging werd met spot begroet. De partij werd, zo is tussen de regels duidelijk geworden, behandeld als een nieuw klasgenootje dat weliswaar goede dingen kon zeggen, maar de precieze klassenregeltjes nog moest leren. Teveel herrie mocht de partij niet maken, zo bleek uit de soms directe maar vaak subtiele vingerwijzingen, maar spreken mocht D’66 zeker wel. Een echt buitenbeentje is D’66 ondanks haar staatsrechtelijke ideeën niet geweest. Van Mierlo was geen complete outsider; hij kwam uit een welgestelde familie en had gestudeerd. Dat hij zoals boer Koekoek de ongeschreven regels van het spel totaal niet zou kennen, lijkt dan ook geen realistische stelling: Van Mierlo zal zeker meer politiek besef hebben gehad dan er met het beeld van de slordige jongeman werd voorgewend. De partij deed goed haar best om in de nieuwe omgeving vooruitgang te boeken: Van Mierlo toonde zich een vaardig discussiant en viel op door zijn vasthoudendheid en directheid. Ook zijn weerwoorden en luchtige opmerkingen waren vaak sterk. Het gebruik van humor, eveneens een kenmerk van de nieuwe stijl, was iets dat het goed deed in de sfeer van ‘jongens onder elkaar’, zoals die in de Kamer hing.

De stijl die D’66 hanteerde was lossier dan men tot nog toe in de Kamer had gezien; de partij bracht iets van de nieuwe tijdgeest naar binnen. Kamerleden noemden de teach-in en het politiek café om die bijdrage te typeren. De bijdragen van D’66 werden vaak met belangstelling gevolgd, al kon het doorzettingsvermogen van Van Mierlo voor sommigen ook te veel worden. De partij heeft vooral op procedureel gebied meermaals fouten gemaakt, maar dit heeft haar handelen niet erg in de weg gestaan. De partij maakte wellicht een overrijverige indruk, maar ook dit was niet per se negatief. De sterke debatterstijl van Van Mierlo zorgde

¹⁵¹ ‘Het nieuwe kabinet’, *Gereformeerd Gezinsblad*, 24-04-1967, 1.

¹⁵² ‘Haagse Nootjes: Afgang van drs. Boersma in de Tweede Kamer’, *Leeuwarder Courant*, 17-06-1967, 13; ‘Kamercamera. Minister vergat tijd en ging af als gieter. Koekoek: “Het is al laat...”’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 24-06-1967, 3.

er voor dat men hem steeds meer ging zien als raspoliticus in wording en als waardig gesprekspartner. Ook de belerende opmerkingen schudde hij gemakkelijk van zich af.

Het klasgenootje gedijde goed in zijn nieuwe omgeving en was bereid realistisch in te zetten. Juist in het zoekende klimaat kon de nieuwe partij een sterk signaal afgeven en richting geven aan de nieuwe omgangsvormen die zich aan het vormen waren. De Kamerleden waren niet onverzoenlijk en konden D'66 in de toen heersende tijdgeest niet negeren. De gevestigde partijen waren voor hun gevoel superieur aan D'66 en zagen niet veel bedreigends en kwaads in deze nieuwkomer. Ze gingen in op de bijdrages van D'66 en reageerden dan wel met enige spot en terechtwijzingen, maar deden dit zeker niet hard en afstandelijk. Zo groeide het besef dat deze groep jongelingen zeker nog wel enige opvoeding nodig had - zo diende de partij wel erg veel moties in en had ze nog steeds allerlei 'vreemde' staatsrechtelijke ideeën -, maar dat er zeker een volwaardig klasgenoot in D'66 zou kunnen zitten.

Hoofdstuk 4: De Politieke Partij Radikalen

4.1: De oprichting van de PPR

De PPR werd opgericht na de afsplitsing van de Groep-Aarden van de Tweede Kamerfractie van de KVP. Niet alleen in de Kamer, maar ook daarbuiten traden diverse radicale leden uit de partij. Dit was het gevolg van een langere onenigheid tussen de KVP-leiding en de radicalen. Inzet was de te volgen koers van de partij: moest de KVP hechter gaan samenwerken met de ARP en CHU, of moest de KVP zichzelf openstellen voor PvdA en D'66? De KVP-leiding en de meeste leden hingen de eerste optie aan: samenwerking met ARP en CHU om tot een algemeenchristelijke partij te komen.¹⁵³ In 1966 werd er door een structuurcommissie binnen de KVP een advies uitgebracht over de toekomstige koers van de partij. In het rapport *Grondslag en karakter van de KVP* adviseerde de commissie om te kijken naar de mogelijkheden om zo'n grootchristelijke partij te formeren. De electorale neergang waar de confessionele partijen mee te maken hadden, maakte deze optie nog serieuzer te overwegen.¹⁵⁴

Aan de andere kant stond een groep leden die juist niets zag in een verdere samenwerking met de genoemde partijen. Deze leden wilden een vooruitstrevende en linksere koers voor de KVP waarbij opnieuw met de PvdA kon worden samengewerkt. Progressieve katholieken vreesden dat een bundeling der confessionele krachten zou betekenen dat de partijkoers conservatiever werd. De val van het centrumlinkse kabinet Cals (KVP, PvdA, ARP) had deze vrees doen toenemen: ten gevolge van de Nacht van Schmelzer waren de al aanwezige tegenstellingen tussen KVP en PvdA verdiept. Bij de Nacht was de interne verdeeldheid in de KVP al te bemerken: van de KVP-fractie stemden vier leden tegen de motie-Schmelzer. Onder deze vier leden waren ook Annie Kessel en Harry van Doorn, die later in de PPR terechtkwamen.¹⁵⁵

De progressieve KVP-leden verenigden zich na de val van het kabinet Cals als 'radicalen' onder oud-minister Pieter Bogaers. Niet alleen in de KVP, maar ook in de ARP waren er radicale leden. De formatie van het centrumrechtse kabinet De Jong leidde tot veel protest onder radicale ARP'ers. Op 15 maart 1967 richtten elf leden zich via een advertentie in *Trouw* tot het Centraal Comité van de partij. Dit waren de zogenaamde 'spijtstemmers': ARP-leden die spijt hadden van hun stem op de partij omdat die met de VVD samenwerkte.¹⁵⁶ Op initiatief van deze radicalen vond er eind maart 1967 een gesprek plaats met gelijkgestemden uit de KVP en CHU in het Amsterdamse hotel Americain. Deze groep doopte zich in mei tot de 'Politieke Werkgroep Christen-Radicalen'. Doel van de werkgroep

¹⁵³ J. W. Brouwer, 'Hergroepering der partijen?' in: C. van Baalen en J. van Merriënboer ed., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, Deel 9: Polarisation en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971* (Nijmegen 2013) 59-79, aldaar 62-63.

¹⁵⁴ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Zeist 1995) 178.

¹⁵⁵ Brouwer, 'Hergroepering', 62-63.

¹⁵⁶ H. Waltmans, *Niet bij rood alleen* (Groningen 1983) 14.

was het hervormen van de confessionele partijen tot radicale en vooruitstrevende partijen en het bevorderen van samenwerking met andere soortgelijke partijen.¹⁵⁷

De tegenstellingen binnen de KVP verscherpten zich steeds meer. De radicalen hadden op een congres in november 1967 een aantal punten opgesteld die zij binnen hun partijen gerealiseerd wilden zien. Voor Bogaers en Jacques Aarden (KVP) was het bittere ernst: wanneer de KVP zich niet hervormingsgewillig toonde, zou een breuk tot de gevolgen kunnen behoren. Om hun ideeën te kunnen agenderen en zo mogelijk door te voeren, was het voor de radicalen belangrijk op hoge posities terecht te komen. Toen het demissionaire KVP-bestuur op 6 januari 1968 weigerde genoeg radicalen als kandidaat voor te dragen en ook Bogaers werd afgewezen als mogelijke vicevoorzitter, was dat voor de radicalen onacceptabel. De gemoederen liepen zeer hoog op, waar op dat moment geen oplossing voor werd gevonden. Een commissie van vier ‘wijze mannen’, onder leiding van radicaal Jo Cals, moest een oplossing voor dit probleem vinden. De commissie adviseerde om Bogaers toch als vicevoorzitter te benoemen. Voorwaarde bij deze benoeming was dat de radicalen geen groep meer binnen de KVP mochten vormen. Het rapport, dat op 24 februari 1968 uitkwam, was echter mosterd na de maaltijd. Fractieleden Schmelzer, Biesheuvel en Jur Mellema (CHU) hadden zich in een tv-uitzending op 14 februari positief uitgesproken over een gezamenlijke samenwerking. Dit was tegen het zere been van de radicalen: op een KVP-congres in december 1967 was juist afgesproken over dit onderwerp pas weer in het najaar van 1968 verder te praten. De tv-uitzending was voor de radicalen de laatste druppel.¹⁵⁸

Op 27 februari 1968 maakte een aantal radicalen, onder wie Bogaers, bekend dat zij uit de KVP stapten. Uit de Kamerfractie stapten vier leden op, van wie er drie de Groep-Aarden zouden gaan vormen. Dit waren Aarden, Paul Janssen en Kessel. De uitgetreden radicalen besloten op 1 maart tot het oprichten van een partij, die aanvankelijk onder de naam ‘Radicalen’ bekend stond. Het oprichtingscongres vond plaats op 27 april in Dronten: de Politieke Partij Radikalen was geboren. Teleurstellend voor de oprichters was het feit dat de ARP-radicalen zich nog niet bij de partij aansloten. Die koesterden nog de verwachting binnen hun partij het nodige te kunnen veranderen. Om dezelfde reden bleven ook veel KVP-radicalen binnen hun partij.¹⁵⁹

Het doel van de PPR was het bereiken van een meerderheid in de Kamer die een progressief beleid zou voeren. De partij zelf was daarbij niet het hoofddoel; zij zou zich graag opofferen om dit grote doel te bereiken. De partij leek in zekere zin de vleesgeworden gedaante van de polarisatiegedachte. De duidelijkheid - te bereiken door het voorafgaand aan de verkiezingen uitspreken van de voorkeuren voor samenwerking - stond voorop. De PPR wilde zich afzetten tegen de antithese die door de confessionele samenwerking bewerkstelligd werd. Niet het onderscheid confessioneel versus niet-confessioneel, maar het onderscheid conservatief versus progressief moest van belang zijn. Anders dan moederpartij KVP werd de

¹⁵⁷ Koole, *Politieke partijen*, 178.

¹⁵⁸ Waltmans, *Niet bij rood*, 19-23.

¹⁵⁹ Koole, *Politieke partijen*, 179-180.

PPR niet confessioneel. Christelijke politiek bestaat niet, zo stelde de partij.¹⁶⁰ Het was niet de gedeelde inspiratie die telde, maar het gezamenlijk doel.

De nieuwe partij was niet erg bekend bij het grote publiek. Uit peilingen bleek dat de partij van vier zetels in maart 1968, naar twee à drie zetels in oktober 1968 en in april 1969 uiteindelijk naar twee zetels zakte.¹⁶¹ Dat de partij geen strak uitgezette strategie had, kan hier zeker aan hebben bijgedragen. Ook het ontbreken van een charismatische leider zal een rol hebben gespeeld. Partijvoorzitter Bogaers trad in juli 1968 af en daarmee was het bekendste gezicht van het toneel verdwenen. Zijn opvolger Erik Jurgens heeft zich ijverig ingezet voor de samenwerking met PvdA en D'66, maar slaagde er niet in veel bekendheid bij het publiek te verwerven. De resultaten bij de staten- en raadverkiezingen in 1970 toonden dit nogmaals aan: de PPR kon volgens prognoses met op zijn hoogst twee zetels in de Tweede Kamer komen. Onder de leden sloeg de twijfel toe: was de PPR nog wel het voortzetten waard? Een speciale röntgencommissie, die was ingesteld om de partij en haar bestaansredenen door te lichten, besliste van wel en riep de progressieve samenwerking uit tot hoogste prioriteit. Hierop traden enkele leden, onder wie Bogaers, uit de PPR. Zij vonden dat de christelijke grondslag hiermee teveel naar de achtergrond verdween.¹⁶²

Toen de confessionele partijen hun gezamenlijke urgentieprogramma presenteerden, werd de PPR versterkt met een aantal uittredende ARP-radicalen. Onder hen was ook Bas de Gaay Fortman, die later lijsttrekker van de PPR werd.¹⁶³ Het door de PPR zo vurig verlangde PAK kwam maar traag op gang. Een toenaderingspoging van de ARP was in 1968 op niets uitgelopen, maar tussen PvdA en PPR boterde het zeer goed.¹⁶⁴ De PSP wilde aanvankelijk ook meewerken, maar stapte later uit de onderhandelingen. D'66 weifelde en trad pas laat toe. Desondanks was de samenwerking voor de verkiezingen op 28 april 1971 een feit. Het PAK liep echter op niets uit: met 52 zetels hadden de partijen bij lange na geen Kamermeerderheid. De PPR verloor een zetel en daalde tot twee Kamerzetels. Discussies over een eventuele opheffing van de partij staken wederom de kop op. De partij werd van deze discussies verlost door de val van het kabinet Biesheuvel. De PPR werkte met de progressieve partijen mee aan het gezamenlijke programma 'Keerpunt '72' en plukte hier de vruchten van: de partij ging van twee naar zeven zetels en werd een van de coalitiepartijen in het kabinet Den Uyl. Bevorderlijk werkte het lijsttrekkerschap van De Gaay Fortman: de partij had hiermee een aantrekkelijke en krachtige leider te pakken.¹⁶⁵

4.2: De debatten van de Groep-Aarden en de PPR in de Kamer

Het uittreden van Aarden en Janssen geschiedde op 27 februari 1968. Zij verklaarden bij deze gelegenheid geen vertrouwen meer te hebben in de KVP-fractie. Het verschil met betrekking tot de ideeën over partijvernieuwing was voor hen van doorslaggevend belang om uit de fractie te treden. Volgens Aarden bestond er in de Kamer een politieke gelijkgezindheid

¹⁶⁰ E. Jurgens, *De PPR op aarde* (Nieuwendijk 1970) 46-47.

¹⁶¹ Waltmans, *Niet bij rood*, 25.

¹⁶² Koole, *Politieke partijen*, 179-180.

¹⁶³ *Ibidem*, 180.

¹⁶⁴ Waltmans, *Niet bij rood*, 29-31.

¹⁶⁵ Koole, *Politieke Partijen*, 179-180.

die zich in een vooruitstrevende concentratie zou kunnen bundelen. De nieuwe fractie zag het als haar taak deze concentratie te bevorderen.¹⁶⁶ Met deze uitspraak trok de partij de aandacht van PvdA en D'66, die omtrent deze periode hun gedachten begonnen te richten op een mogelijke samenwerking. Het derde lid van de Groep-Aarden was Kessel, maar door ziekte was het haar nog niet mogelijk om zich direct bij de nieuwe groepering aan te sluiten. Op 26 maart 1968 zond ze de Kamervoorzitter een brief om haar overstap aan te kondigen en op 21 mei verscheen ze in de Kamer.¹⁶⁷ Zij verklaarde bij deze gelegenheid eveneens geen vertrouwen meer in de KVP te hebben, omdat haar politieke en maatschappelijke visie teveel van de partij gingen afwijken.¹⁶⁸ Naast de drie afgesplitste leden van de Groep-Aarden trad ook Van Doorn uit de Kamerfractie. Hij sloot zich echter niet aan bij de nieuwe fractie, maar verliet de Kamer.

De gevolgen van deze afsplitsing werden niet door alle politici even groot geacht. Dat de nieuwe fractie een afsplitsing was van een van de regeringspartijen, was voor Den Uyl reden genoeg om een verklaring van de minister-president te verlangen. Hij kreeg hierin bijval van Van Mierlo. De premier zou zich moeten uitspreken over de nu ontstane positie van het kabinet. Regeringpartijen KVP, ARP, CHU en VVD vonden dit voorstel overbodig, maar gingen hier toch mee akkoord. 'Gewoon doorgaan met ademen', aldus de veelzeggende reactie van Schakel.¹⁶⁹

De verklaring die minister-president De Jong twee dagen later aflegde, was even kort als duidelijk: de positie van het kabinet was ongewijzigd. Het uittreden van drie leden had weinig effect op het totaal van zesentachtig zetels. De steun aan het kabinet was nog steeds onverminderd, zo was de premier door de vier fractieleiders van de regeringspartijen verzekerd. De komst van de nieuwe partij riep ondanks deze nuchtere mededeling echter veel reacties op. Met name Den Uyl vond de afsplitsing een niet te negeren ontwikkeling in het politieke landschap. Hij noemde het een 'bijdrage aan het gestalte geven aan dat structuurhervormende beleid, dat naar mijn mening zo bitter hard nodig is voor het Nederlandse volk'.¹⁷⁰ Volgens hem was er met de nieuwe groep een alternatief ontstaan voor de aanhangers van de confessionele partijen, zodat de verhoudingen wel degelijk waren veranderd. 'De hypotheek op de verhouding van regering en parlement wordt afgelost', aldus Den Uyl.¹⁷¹ De kiezer moest volgens hem de kans krijgen zich bij vervroegde verkiezingen over dit nieuwe alternatief uit te spreken.

Toen ook Van Mierlo zich uit wilde spreken over de nieuwe partij, werd hij onderbroken door Westerterp. Van Mierlo sprak over 'de KVP-radicalen', wat voor zijn KVP-collega een steen des aanstoets bleek. Na de interruptie sprak Van Mierlo dan ook over 'deze KVP-radicalen'. Dat de KVP dit verschil zo scherp wilde benadrukken is veelzeggend. Niet alle radicale leden waren uit de partij getreden en er kon dus ook niet over 'de KVP-radicalen' worden gesproken. De KVP distantieerde zich van de nieuwe groep: het ging om

¹⁶⁶ HTK 1967-1968, 27-02-1968 (32) 1402.

¹⁶⁷ HTK 1967-1968, 26-03-1968 (37) 1621.

¹⁶⁸ HTK 1967-1968, 21-05-1968 (48).

¹⁶⁹ HTK 1967-1968 27-02-1968 (32) 1402.

¹⁷⁰ HTK 1967-1968, 29-02-1968 (34) 1498.

¹⁷¹ Ibidem.

slechts drie Kamerleden en niet om de gehele groep radicalen binnen de KVP. Van Mierlo riep evenals Den Uyl op tot vervroegde verkiezingen en verklaarde dat het doel van de Groep-Aarden, het bevorderen van een progressieve concentratie, hetzelfde was als dat van D'66. De groep zou echter eerst haar eigen authenticiteit moeten ontwikkelen: bindingen met de PvdA of met D'66 zouden afbreuk doen aan de potentiële waarde als confessioneel alternatief. De partij zou niet moeten worden gezien als bijwagens van de PvdA of als overlopers naar D'66, aldus Van Mierlo.¹⁷² De Groep-Aarden was in het begin enigszins terughoudend om zich aan deze partijen te binden, maar heeft zich later toch geëngageerd en heeft zich ingezet voor het PAK. Gezien het feit dat betogen van de PvdA en D'66 heel vaak mede namens de Groep-Aarden werden gehouden en de positieve houding die deze partijen jegens de groep aannamen, is deze stap niet onlogisch te noemen.

De positieve reacties van Den Uyl en Van Mierlo waren geen gemeengoed in de Kamer. Lankhorst vroeg zich vooral af 'hoe radicaal radicaal eigenlijk is' en wilde dit dan ook afwachten.¹⁷³ Zeer negatief was Koekoek. Hij noemde de uitgetreden leden niet beleefd en niet fatsoenlijk: zij hadden niet slechts de fractie, maar ook de Kamer moeten verlaten zoals Van Doorn. De afsplitsing vond Koekoek desalniettemin toe te juichen, al betreurde hij het voor de KVP. Niet alleen het feit dat Aarden en Janssen in de Kamer bleven was voor Koekoek een heikel punt, ook hun nieuwe zitplaatsen waren hem een doorn in het oog. Koekoek vond het niets dat de Groep-Aarden achter de Boerenpartij had plaatsgenomen en maakte toespelingen op het spreekwoord dat men zijn vijanden beter voor dan achter zich zou kunnen hebben. Het gezegde zelf bezigde Koekoek niet, maar wel zei hij dat men 'radicalen en ontrouwen' beter voor dan achter zich kon hebben. Aarden zelf reageerde later aan het adres van Koekoek 'dat hij links in deze Kamer niet ontloopt, waar hij ook zit'.¹⁷⁴

Eveneens scherp veroordelend was Bakker. Het was voor hem onduidelijk of de leden zelf uit de KVP waren gegaan of dat zij uit de KVP waren gemanoeuvreed, zodat het onduidelijk was of er over een 'geboorte of een abortus provocatus' moest worden gesproken. Na de Provinciale Statenverkiezingen van 1970 - die voor de PPR vrij ongunstig uitpakte - trok Bakker zijn conclusies: de nieuwe fractie was het gevolg van een abortus provocatus.¹⁷⁵ Ook in de Eerste Kamer liet de CPN zich negatief uit over de nieuwe groep. D'66, de PSP en de PPR vertegenwoordigden volgens de spreker geen nieuwe stromingen in het volk en waren dus ook geen echte partijen te noemen.¹⁷⁶

De confessionele partijen waren vrij kort in hun reacties: de SGP en KVP verklaarden dat er wat hen betrof niets veranderde, waarbij de KVP nog extra benadrukte haar koers niet te wijzigen. Dit kan uitgelegd worden als extra signaal aan de Groep-Aarden dat haar actie van geen belang was. Ook Mellema zag geen wijziging in de verhoudingen en ontkrachtte de stelling van Den Uyl dat er nu een alternatief was voor de confessionele partijen. Er waren immers, zo luidde eerder al het argument van de KVP, nog radicalen binnen de partij

¹⁷² Ibidem, 1499-1500.

¹⁷³ Ibidem, 1500-1501.

¹⁷⁴ Ibidem, 1501-1502, 1504.

¹⁷⁵ HTK 1970-1971, 13-10-1970 (7) 299.

¹⁷⁶ HEK 1968-1969, 26-11-1968 (8) 96.

gebleven. Mellema toonde zich vrij misnoegd over een uitspraak van Aarden waarin hij verklaarde dat hij niets van de CHU moest hebben. ‘Als de heer Aarden het zo stelt, zal niemand van mij een verdere reactie verwachten’, aldus Mellema. Biesheuvel zag eveneens geen wijziging in de verhoudingen en noemde het besluit onjuist, waarbij hij het uittreden voor de KVP betreurde.¹⁷⁷

De PvdA en D’66 bekeken de Groep-Aarden met veel goodwill. De rechtse VVD moest echter veel minder van deze nieuwe linkse groep hebben. Het kwam in de debatten regelmatig tot strubbelingen over en weer, waarbij ook de Groep-Aarden liet merken de VVD niet serieus te nemen. Toen Wiegel tijdens een debat op een vraag over een door hem gedane uitspraak verklaarde op te moeten zoeken welke wijsheden hij dan had gedebiteerd, reageerde Janssen dat Wiegel dan snel klaar zou zijn.¹⁷⁸ De meeste wrijving was er tussen Wiegel en Janssen, al konden ook Toxopeus en Joekes rekenen op spottende opmerkingen. Wiegel zette zijn humor en scherpe tong regelmatig in om de nieuwe groep te kapittelen. Zo riep Wiegel na een felle interruptie van Janssen uit: ‘Dat is geen inter- maar een eruptie!’¹⁷⁹ Toen Janssen in een later debat een antwoord aan Wiegel wilde ontlokken met het argument dat de vorige drie sprekers dit antwoord ook niet hadden gegeven, zette Wiegel hem op zijn nummer: ‘Als u drie sprekers hebt laten doorgaan reageert u wat langzaam!’¹⁸⁰ VVD-minister Carel Polak zei over een rede van Goudsmit, waar zij ook namens de Groep-Aarden sprak, dat hij het gevoel had dat ze niet voor D’66 maar voor de ‘groep-ontaarden’ had gesproken.¹⁸¹

In een debat op 8 oktober 1968, bij de Algemene Beschouwingen over de Rijksbegroting van 1969, liet Biesheuvel zich kritisch uit over het ontstane politieke klimaat. Hij veroordeelde de exclusivistische houding die partijen door de polarisatie en de onderlinge samenwerking innamen. D’66, Nieuw Links en de PPR waren volgens Biesheuvel slechts reactiebewegingen die een gedeelde visie met betrekking tot het formeren van een linkse concentratie belangrijker vonden dan een gedeelde visie met betrekking tot politieke vraagstukken.¹⁸² Deze kritiek keerde vaker terug. Toxopeus betreurde de door hem gesignaleerde neiging van minderheden om de macht binnen een partij te willen grijpen en het afsplitsen van die minderheden wanneer dit hen niet gelukte. Over de verdienste van de PPR was hij kort: de partij wilde volgens hem een brugfunctie vervullen, maar ‘ik heb nog niemand die brug zien betreden’. Toxopeus zei verbaasd te zijn over de toenaderingspoging van de ARP jegens de PPR: ‘Ik zie echter niet in hoe èn de ARP èn de PPR - dat is èn de heer Biesheuvel èn de heer Aarden - beide vrienden van de heer Schmelzer zouden kunnen zijn. Ook de heer Schmelzer is toch niet van beton, hè?’¹⁸³

De aparte positie die de PPR wilde behouden vormde voor de VVD-voorman een dankbaar punt van kritiek en toen Aarden zich positief uitsprak over Biesheuvel, grapte Toxopeus dat Biesheuvel Aarden nog maar eens een brief moest schrijven. Toen Aarden

¹⁷⁷ HTK 1967-1968, 29-02-1968 (34) 1504-1507.

¹⁷⁸ HTK 1967-1968, 25-06-1968 (61) 2677.

¹⁷⁹ HTK 1968-1969, 04-03-1969 (41) 2060.

¹⁸⁰ HTK 1968-1969, 02-07-1969 (74) 1657.

¹⁸¹ HTK 1968-1969, 24-09-1968 (4) 150.

¹⁸² HTK 1968-1969, 08-10-1968 (7) 258.

¹⁸³ Ibidem, 264.

uitspraak dat politieke gelijkgezindheid leidraad voor het handelen van de PPR moest zijn, ontwikkelde zich het volgende gesprek:

‘Toxoepus: De heer Aarden is het in politieke gezindheid toch eens met de P.v.d.A.?’

Aarden: Ik ben het in belangrijke mate met de P.v.d.A. eens.

Toxoepus: Wordt er dan lid van; dan is het afgelopen.¹⁸⁴

Toxoepus probeerde de waarde van de Groep-Aarden hier te bagatelliseren: als Aarden zoveel verwantheid voelde, moest hij maar lid worden van een bestaande partij in plaats van een eigen splinter op te richten. Aarden wees een lidmaatschap af: ‘Als ik het had gewild was ik allang lid geweest’. Interessant hierbij is om op te merken dat zijn collega Janssen, nadat hij in 1971 niet in de Kamer terugkwam, in 1972 voor de PvdA in de Kamer plaatsnam.

De confessionele partijen waren niet al te enthousiast over de nieuwe groep. De CHU had al direct laten weten geen toenadering te zoeken en ook binnen de KVP zou de Groep-Aarden niet voor wijzigingen zorgen. Kort na het uitreden verklaarden zo’n zeventien KVP-radicalen binnen de partij te blijven. Onder hen was ook Westerterp, die in een vergadering op 26 juni 1968 toelichtte dat als men als radicaal invloed op de partij wilde hebben, men dan beter binnen de partij had kunnen blijven.¹⁸⁵ Ook de ARP was van mening dat invloed niet van buitenaf, maar van binnenuit moest worden uitgeoefend: de PPR zou juist binnen de KVP een ‘zoutend zout’ moeten zijn. Wiert Berghuis (ARP) koesterde zelfs de hoop dat de afgescheiden radicalen naar de KVP zouden terugkeren, want ‘zij kunnen daarin node gemist worden’.¹⁸⁶ De verhouding tussen de ARP en PPR was niet zo duidelijk afgebakend als die tussen VVD en PPR. De brief die de ARP naar de nieuwe groep stuurde, was bedoeld om een eventuele samenwerking tot stand te brengen. In de vroege debatten van de Groep-Aarden was dan ook opvallend dat niet alleen PvdA en D’66 hun betogen vaak mede namens de Groep-Aarden hielden, maar dat ook de ARP dit deed. Bob Goudzwaard (ARP) sprak vaak namens de Groep-Aarden, al is dit hoe langer hoe minder voorgekomen. De verhouding tussen de partijen bekoelde nadat de PPR de toenaderingspoging van de ARP had afgewezen.

Het uitreden werd door de KVP als misstap bestempeld en dit werd de PPR dan ook flink ingewreven. Toen Aarden over ‘het programma van mijn partij’ sprak, werd hem door Westerterp toegevoegd dat hij hiermee dus de KVP moest bedoelen. Aarden corrigeerde zich en noemde zijn situatie als ‘dolerend KVP-Kamerlid’ grondwettelijk gezien nogal lastig.¹⁸⁷ In een debat op 2 december 1969 was er vooral sprake van persoonlijke rancune vanuit de KVP. Toen Janssen een vraag stelde die volgens Peter Cornelissen (KVP) niet ter zake deed, meldde Cornelissen dat hij Janssen toch wat had overschat. ‘Ik ben gewoon teleurgesteld in de conclusie van de heer Janssen. Ik ken hem niet terug’, aldus Cornelissen.¹⁸⁸ Van PPR-zijde was er weinig te merken van enige rancune jegens de KVP-fractie. Wanneer Aarden over oud-fractiegenoten sprak, deed hij dit regelmatig met de aanduiding ‘mijn vriend’ en ook

¹⁸⁴ Ibidem, 280.

¹⁸⁵ HTK 1967-1968, 26-06-1968 (62) 2726.

¹⁸⁶ HEK 1968-1969, 26-11-1968 (8) 96.

¹⁸⁷ HTK 1969-1970, 24-09-1969 (5) 129.

¹⁸⁸ HTK 1969-1970, 02-12-1969 (27) 1321.

deelde hij geen steken uit. Toen Joep Mommersteeg (KVP) zijn genoegen erover uitsprak dat Aarden volgens hem goed geluisterd had naar de beschouwing van de KVP-fractievoorzitter, zei Aarden dan ook graag te worden herinnerd aan overeenstemming tussen hem en Schmelzer.¹⁸⁹ In een later debat sprak Aarden uit zijn afkomst zeker niet vergeten te zijn, en hier ook veel te hebben geleerd.¹⁹⁰ De stappen in de richting van een confessionele bundeling van KVP, ARP en CHU konden Aardens goedkeuring echter niet wegdragen. Toen er in een debat enige onenigheid tussen ARP en KVP bleek te bestaan, stelde Aarden dan ook ‘tot genoegen’ vast dat er een verschil tussen genoemde partijen aanwezig was.

Bij andere debatten was het vooral de ARP die de nieuwe groep enigszins probeerde te ringeloren. Toen Aarden tegen een VVD’er wilde uitvaren met de uitroep ‘Liberalen, waar is uw liberalisme’, werd hij onderbroken door Willem Aantjes (ARP). Die riep: ‘Bij Aarden!’, wat zeker tot hilariteit zal hebben geleid.¹⁹¹ Bij een debat op 3 juli 1969 waren het de ARP en VVD tezamen die spreker Janssen op de korrel namen. Janssen wilde een vraag aan Aantjes stellen en kleepte zijn verzoek op de volgende wijze in:

‘Janssen: Mijnheer de Voorzitter! Studenten mogen tegenwoordig vragen stellen bij een college. Ik wilde dat ook graag doen aan de heer Aantjes.’¹⁹²

De formulering van de vraag bood voldoende materiaal voor collega’s Schakel, Wiegel en Aantjes om de gelegenheid aan te grijpen:

‘Schakel: Studenten vragen tegenwoordig voordat zij de boeken hebben gelezen.

Wiegel: Het judicium voor de heer Janssen is zes maanden.

Aantjes: De heer Janssen loopt weer zo hard vooruit. Hij vroeg mij nu naar cijfers over de voorgaande jaren.’¹⁹³

De opmerkingen zullen vast en zeker gelach hebben opgeleverd. Janssen zelf ging op de opmerkingen niet in, maar was hier hoogstwaarschijnlijk niet mee gevlend; hij werd hiermee als onervaren weggezet. Overigens kwam het vanuit VVD-zijde maar één keer voor dat de PPR – schijnbaar - positief werd toegesproken. Aarden had Cees Berkhouwer (VVD) eens een compliment gemaakt, zodat ook Berkhouwer zich genoodzaakt voelde een lofuiting uit te spreken. In een vergadering op 21 november 1968 liet Berkhouwer weten toch enigszins jaloers op Aarden te zijn. ‘De heer Aarden is al zo ver in dit parlement dat hij zichzelf kan citeren. Dat is een grote winst. Dat lijkt mij voor een politicus belangrijk’, aldus Berkhouwer.¹⁹⁴ Aarden zat op dat moment al zes jaar in de Tweede Kamer, waarvan een dik half jaar voor de Groep-Aarden. Het is onduidelijk naar welke periode Berkhouwer verwees, al lijkt waarschijnlijk dat hij hiermee binnen de context van de Groep-Aarden doelde. Gezien de verhouding tussen de twee partijen is het zeer wel mogelijk dat Berkhouwer hier in

¹⁸⁹ HTK 1968-1969, 20-11-1968 (15) 672.

¹⁹⁰ HTK 1970-1971, 13-10-1970 (7) 297.

¹⁹¹ HTK 1967-1968, 04-04-1968 (40) 1788.

¹⁹² HTK 1968-1969, 03-07-1969 (75) 3674.

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ HTK 1968-1969, 21-11-1968 (16) 703.

werkelijkheid een ironische steek uitdeelde. Dit is op basis van de Handelingen echter niet onomstotelijk vast te stellen.

De plagerijen tussen VVD en de Groep-Aarden bleven doorgaan. Janssen en Aarden gaven bij enkele van deze gelegenheden wel tegengas, maar konden niet bij alle debatten een adequate verdediging voeren. Aarden reageerde tijdens de Algemene Beschouwingen op 14 oktober 1969 op een artikel in het Algemeen Handelsblad, waarin de veelheid van fracties in de Tweede Kamer werd veroordeeld. ‘Verwacht van mij niet, mijnheer de Voorzitter, dat ik u met de gladiatoren van het oude Rome toeroep: Moriturus te salutat! Hij, die politiek sterven gaat, groet u. Daarvoor is het beslist nog te vroeg’, aldus Aarden.¹⁹⁵ Berkhouwer kon zich in die laatste formulering niet vinden: hij was er vrij zeker van dat de Groep-Aarden spoedig zou sneuvelen. Aarden adviseerde Berkhouwer nog geen in memoriam op te stellen voor een levende partij en gebruikte de gelegenheid om nogmaals te betogen dat het niet om de partij, maar om de progressieve concentratie ging. In het debat verwees Molly Geertsema (VVD) naar de PPR als ‘de partij die besloten heeft haar sterven nog wat uit te stellen’.¹⁹⁶

In een debat op 13 november 1969 onderbrak Wiegel het betoog van Janssen en probeerde diens bijdrage te bestempelen als achterhaald en voorspelbaar. Janssen bleef zijn boodschap doordrukken en was overtuigd van zijn eigen gelijk, wat het debat voor Wiegel niet makkelijker maakte, zoals blijkt uit onderstaand citaat:

‘Wiegel: Stel dat de heer Janssen gelijk heeft...
 Janssen: Natuurlijk heeft hij dat.
 [...]
 Janssen: Men moet eerst het tegendeel bewijzen.
 Wiegel: Laten wij dan de vergadering maar sluiten en naar huis gaan.’¹⁹⁷

De toeschouwers zullen de absurditeit van het debat zeker hebben opgemerkt. VVD-collega Joekes bemerkte deze ook op en riep tussendoor: ‘Ik ben altijd pessimist geweest, maar dit loopt verkeerd af’.¹⁹⁸ Dit zal tot nog meer gelach hebben geleid, omdat het de richtingsloosheid van het debat goed illustreerde. Bovendien had ARP-minister Wim Schut kort daarvoor gezegd dat Janssen hem deed denken aan een man die hij eens had ontmoet en die toen zei: ‘Ik ben altijd pessimist geweest, maar dit loopt verkeerd af’. Wiegel raakte zo geïrriteerd over het optreden van Janssen dat hij verzuchtend uitriep: ‘Ik word er langzamerhand zo moe van’. Janssen reageerde hier vrij kort op met de boodschap dat Wiegel dan maar moest gaan zitten. Wim van het Schip (CPN) verzocht de voorzitter juist om Janssen het woord te ontnemen, zodat Wiegel zijn betoog kon voortzetten.¹⁹⁹

Joekes lag vaak in de clinch met Janssen. In een debat op 25 november 1969 sprak Janssen met waardering over mede-Kamerlid Roelof Nelissen (KVP) en kreeg daarin bijval

¹⁹⁵ HTK 1969-1970, 14-10-1969 (7) 244.

¹⁹⁶ Ibidem, 248.

¹⁹⁷ HTK 1969-1970, 13-11-1969 (20) 970.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ Ibidem.

van Joekes. Janssen beloofde deze bijval met de uitspraak dat hij zich over de heer Joekes niet uitliet. ‘Dat is wederzijds’, aldus Joekes.²⁰⁰ In een volgende vergadering, op 2 december, was deze onderlinge wrijving wederom te merken. Terwijl Joekes interrumpeerde, werd hij geïnterrupteerd door Janssen:

‘Joekes: Het zij niet aan mij...

Janssen: Dat had de heer Nelissen vanmiddag moeten zeggen.

Joekes: U onderbreekt mij, mijnheer Janssen. Mag ik ook even interrumperen?

Janssen: Ik bied u mijn excuses aan, mijnheer Joekes.

Joekes: Ik aanvaard die deze keer gaarne.²⁰¹

Janssen besloot de discussie door naar Joekes te verwijzen als ‘de man die de orde in deze Kamer altijd weer probeert te bepalen!’. Dat Joekes hiermee enigszins belachelijk werd gemaakt, moge blijken.

In een ander debat was er een discussie gaande tussen Nypels en Janssen, waaruit bleek dat D’66 en de PPR met betrekking tot een huurkwestie niet dezelfde denkbeelden deelden. Janssen verweet Nypels dan ook dat de prioriteiten bij D’66 kennelijk anders lagen dan bij de PPR. Wiegel zal deze onderlinge verdeeldheid hoogstwaarschijnlijk met plezier hebben aangezien en riep Janssen dan ook toe: ‘Die liggen bij u anders; PAK-in Janssen!’.²⁰² De slim gevonden woordspeling zal veel gelach hebben opgeleverd, des te meer omdat het PAK steeds meer op de voorgrond kwam te staan. De opmerking van Wiegel liet ook iets doorschemeren over hoe men de verhoudingen binnen het PAK bezag. Niet alleen was PPR de jongste deelnemer, maar ook de kleinste. Dat zij het grotere D’66 erop zou kunnen wijzen dat die de prioriteiten niet goed gesteld zou hebben, kon wellicht enigszins onlogisch voorkomen. Het PAK werd niet alleen door Wiegel, maar ook door de KVP met enige spot bekeken. Toen er een discussie gaande was over de mate van gelijkgezindheid tussen Janssen en Hans Wiebenga (PSP), riep Kleisterlee dan ook: ‘Weer een nieuw P.A.K.’.²⁰³

De Groep-Aarden kon in tegenstelling tot de PSP en D’66 voortbouwen op de ervaring van haar leden. Dat Aarden zich zeer vertrouwd voelde met de Kamerpraktijk, etaleerde hij in een debat op 4 december 1969. Hij werd daarbij geïnterrupteerd door Harrij Notenboom (KVP):

‘Aarden: Mijnheer de Voorzitter! Wij worden oud...

Notenboom: Dat is dan de pluralis majestatis.

Aarden: Ja, pluralis majestatis. Ik ben nog niet zo ver als de Voorzitter, maar de jaren klimmen. ‘O tempora, o mores.’...²⁰⁴

De toon van Aarden zou hier als zeer ontspannen kunnen worden getypeerd. In een sfeer van vertrouwdheid sprak hij de voorzitter toe. Door Cicero te citeren vergrootte Aarden die

²⁰⁰ HTK 1969-1970, 25-11-1969 (24) 1129.

²⁰¹ HTK 1969-1970, 02-12-1969 (27) 1309.

²⁰² Ibidem, 1335.

²⁰³ HTK 1969-1970, 24-09-1969 (5) 117.

²⁰⁴ HTK 1969-1970, 04-12-1969 (29) 1435.

vertrouwdheid nog meer: Aarden appelleerde hiermee aan een gedeelde voorkennis en zal hiermee hebben ingespeeld op de sfeer van ‘jongens onder elkaar’. Dat het de avond voor het sinterklaasfeest was, zal ook bijgedragen hebben aan een gemoedelijke sfeer.

Bij een later debat, op 16 december, was het debat weer als vanouds. Tijdens een discussie wilde Aarden een vraag stellen aan Wiegel. De vraag was echter vrij lastig geformuleerd, zoals bleek uit de reacties van Garnt Kieft (ARP) en Willem Scholten (CHU). Ook Wiegel gaf er blijk van de vraag niet te hebben begrepen:

‘Kieft: Wat is dat precies?

Aarden: Dat is een reactie op de heer Wiegel.

Scholten: Dat is een hoogst cryptische zin.

Wiegel: Die vraag is zo ingewikkeld, die is zelfs voor mij niet te beantwoorden.’²⁰⁵

De vraag van Aarden werd met de vlotte opmerking van Wiegel van tafel geveegd en de vergadering werd gesloten zonder Wiegels antwoord. Dat die de PPR-leden niet *au sérieux* wenste te nemen, bleek ook op 21 april 1970. Aarden sprak de verwachting uit dat Wiegel beter geïnformeerd zou zijn dan Aarden omdat hij fractiegenoot was van Geertsema. ‘Ik heb niet het genoeg in de VVD-fractie te zitten’, aldus Aarden. Over een eventuele deelname was Wiegel duidelijk: ‘Ik zou er bezwaar tegen maken, als u wel in de VVD-fractie ging zitten’.²⁰⁶

In aanloop naar de verkiezingen van 1971 lichtte Janssen de positie van de PPR tot de confessionelen toe. Terugkijkend op de confessionele standpunten en acties, zo verklaarde Janssen, hadden de confessionelen alleen maar aangetoond dat de PPR op het juiste pad was.²⁰⁷ Frans Goedhart (DS’70), de andere nieuwkomer in het parlement, betwijfelde of de weg van de PPR wel zo juist was: ‘De vraag is namelijk, of men door een afsplintering aan te haken aan de PvdA om daar de rol van schoothondje te gaan vervullen, heeft bijgedragen tot de concentratie in de Nederlandse politiek’.²⁰⁸ De verkiezingen van 1971 toonden aan hoe ver de concentratie daadwerkelijk kwam. De PAK-partijen PvdA, D’66 en PPR behaalden 52 zetels, waarvan er slechts twee door de PPR waren behaald. Dit betekende een achteruitgang ten opzichte van de drie zetels die de Groep-Aarden in de Kamer bezat. Aarden bleef in de Kamer en werd vanaf dat moment bijgestaan door De Gaay Fortman. Er werd voorafgaand aan de formatie niet met de partij gesproken: de informateur had wel de PvdA, maar niet de PPR opgezocht. De PvdA had zich buitenspel geplaatst en aangezien de PPR deelnam aan het PAK, werd het niet de moeite waard geacht nog met haar te spreken.²⁰⁹

Na de verkiezingen verdween de partij langzaam naar de achtergrond. Bij de debatten over de regeringsverklaring werd de PPR wel genoemd, maar dit was vooral in de context van het - mislukte - PAK. De aandacht lag veel meer bij de nieuwe coalitiepartner DS’70 en de voortzetting van het beleid van het kabinet De Jong. Het PAK leek daarbij ook niet meer actueel: Den Uyl ondergroef dit enigszins met zijn uitspraak dat hij in de volgende

²⁰⁵ HTK 1969-1970, 16-12-1969 (33) 1640.

²⁰⁶ HTK 1969-1970, 21-04-1970 (65) 3095.

²⁰⁷ HTK 1970-1971, 17-02-1971 (54) 2822.

²⁰⁸ HTK 1970-1971, 18-02-1971 (55) 2912.

²⁰⁹ HTK 1971-1972, 03-08-1971 (5) 139.

vier jaar geen progressieve volkspartij zag ontstaan. De KVP, van het begin af aan niet overtuigd van enig potentieel van de PPR, greep waar mogelijk de gelegenheid aan de PPR haar matige resultaten in te peperen. Toen Aarden tijdens het debat verklaarde bij haar hervormingen niemand uit te willen sluiten, riep dit een reactie van Kleisterlee op. ‘U heeft niet veel meer over om uit te sluiten’, aldus Kleisterlee.²¹⁰ Aarden toonde zich kritisch jegens de regeringspartijen. Hij daagde Gerard Veringa (KVP) uit om te verklaren waarom het vijfpartijkabinet het logische gevolg van de verkiezingen zou zijn. Volgens Nelissen was de reden hiervoor vrij duidelijk: ‘Het verlies van de PPR!’.²¹¹

4.3: Reacties op de Groep-Aarden en de PPR in de media

De interesse voor de KVP-perikelen rondom de afsplitsing was groot, al was de situatie slechts voor weinigen geheel duidelijk. Een Telegraafreporter sprak zich op 13 maart 1968 met enige verbazing uit over een door de Haagse Post gehouden enquête ‘Weet U wat er aan de hand is in de KVP?’. Tweeënhalve week na het uittreden van de Groep-Aarden was er onder de ondervraagden zeer weinig over bekend.²¹² Binnen KVP-kringen werd er echter al langer op een breuk gezinspeeld. De afsplitsing kwam niet ‘uit de katholieke hemel vallen’. Er was zoals eerder vermeld een dringend conflict tussen Bogaers en de partijleiding. Na het gezamenlijke tv-optreden van de confessionele partijleiders op 14 februari 1968 bleken alle mogelijkheden uitgeput: een grote groep radicalen trad op 27 februari uit de partij. De radicalen handelden volgens *De Tijd* niet verstandig: ‘het is hun niet gelukt wijzer te zijn dan de wijzen’. De breuk was voor zowel KVP als de radicalen een ‘ongelukkige manoeuvre’.²¹³ Reacties op en rondom het uittreden waren vooral vanuit de vraag: wat nu? De Telegraaf en het Vrije Volk vroegen zich af wat de radicalen in andere partijen - met name in de ARP - zouden gaan doen.²¹⁴ In de Telegraaf werd het uittreden door professor Frans Duynstee toegejuicht: de breuk betekende namelijk niet slechts een breuk tussen KVP en radicaal, maar ook een breuk in de groep radicalen onderling. Dit kon de duidelijkheid volgens Duynstee alleen maar ten goede komen.²¹⁵

Erg veel reacties waren er direct na het uittreden nog niet. De meningen die werden geventileerd, waren niet eenduidig, maar verschilden hemelsbreed. Het Vrije Volk zag de betekenis van de afsplitsing heel ver reiken en zei dat 27 februari 1968 als historische datum gezien kon worden. De breuk zou een nieuwe kans zijn om los te komen uit het verstarde bestel.²¹⁶ De Friese Koerier sprak dit radicaal tegen: ‘Wie denkt, dat gisteren in de Nederlandse politiek een nieuwe periode is aangebroken, vergist zich’. Er was volgens de krant ‘een beetje aan de rand geritseld’, wat dan ook niets zou opleveren.²¹⁷ De Telegraaf

²¹⁰ HTK 1971-1972, 14-10-1971 (8) 334.

²¹¹ HTK 1971-1972, 04-08-1971 (6) 194.

²¹² ‘Weet U wat er aan de Hand is?’, *De Telegraaf*, 13-03-1968, 5.

²¹³ ‘Vrijmoedig commentaar’, *De Tijd; dagblad voor Nederland*, 26-02-1968, 1.

²¹⁴ ‘Scheuring’, *De Telegraaf*, 26-02-1968, 3; ‘Commentaar’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 27-02-1968, 2.

²¹⁵ ‘Scheiding der geesten is onontbeerlijk. Radicale breuk geeft opklaring. Bogaers beet het spits af.’ *De Telegraaf*, 27-02-1968, 5.

²¹⁶ ‘Commentaar’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 28-02-1968, 2.

²¹⁷ ‘Commentaar’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 28-02-1968, 11.

toonde zich misnoegd: door het ‘geharrewar’ was de politieke belangstelling onder de bevolking ‘radicaal verknoeid’, aldus het dagblad.²¹⁸ De Telegraaf zou een afkeurende positie innemen jegens de Groep-Aarden, omdat zij een linkse koers wilde varen. De krant maakte dan ook melding van tegenacties als de actie “Hoepel op, Aarden” (‘een groot succes’) en ook columnist Leonard Huizinga was kritisch.²¹⁹ Huizinga ergerde zich vooral aan het door hem tot ‘Parlementariaans’ betitelde onbegrijpelijke taalgebruik dat door de politici van de Groep-Aarden werd gesproken.²²⁰ De PPR was, zo vond De Telegraaf, een partij waarin ‘de nostalgische vereerders van de calsaanse utopie broeierig bijeenklitten’.²²¹

Het katholieke De Tijd liet, evenals De Telegraaf, merken de Groep-Aarden niet hoog te hebben zitten. In een bericht op 20 maart wond de krant zich vreselijk op over een slogan voor ‘kaas uit `t vuistje’. Er was in de besproken periode een reclamebureau actief dat campagne voerde voor kaas - te vergelijken met een huidige promotiecampagne als die voor kip - en daarbij kaas aanbood aan personen die zich verdienstelijk hadden gemaakt. Toen de slogan ‘Radikaal, wil je een stuk kaas uit het vuistje?’ verscheen, schoot dit bij De Tijd in het verkeerde keelgat. De radicalen maakten zich niet verdienstelijk, aldus De Tijd: ‘Een radicaal is een onbenoemde persoon die in het teken van politieke tegenspraak staat. Een radicaal zal nooit tot de waardigheid van een gemeenschappelijke noemer verheven worden’.²²²

Na de oprichting achtte men de levenskansen van de nieuwe groep niet groot, terwijl steeds duidelijker werd dat de partij een plek in het politieke bestel wilde gaan innemen. Schmelzer noemde de nieuwe fractie een concurrent, ‘al is mij op dit ogenblik niet helemaal duidelijk waar de radicale partij precies staat’.²²³ Dat de KVP hinder ondervond van de breuk bleek uit haar oproep aan het bedrijfsleven om geld te doneren. De KVP had te kampen met dalende ledentallen en moest geld van buiten zien te halen om verdere stappen naar confessionele samenwerking te kunnen zetten.²²⁴ De aandacht voor de radicalen steeg toen de uitgetreden radicalen op 1 maart 1968 een nieuwe partij stichtten en op 27 april het oprichtingscongres hielden. Het Vrije Volk nam een positieve houding aan jegens deze nieuwkomer. In een commentaar heette het blad de nieuwkomer van harte welkom. De PPR zou vanwege haar gerichtheid op politieke gelijkgezindheid als doorbraakpartij kunnen functioneren en een scheiding der geesten kunnen bewerkstelligen, zo meende het Vrije Volk. Dat de partij voor een radicaal progressieve koers had gekozen was volgens het blad een tweede reden tot vreugde.²²⁵

²¹⁸ ‘Radicaal verknoeid’, *De Telegraaf*, 28-02-1968, 3.

²¹⁹ ‘Actie “Hoepel op, Aarden” groot succes’, *De Telegraaf*, 06-03-1968, 1.

²²⁰ ‘Ra-ra-radicaal’, *De Telegraaf*, 07-03-1968, 3.

²²¹ ‘“Ruim zicht” verruimt zicht op Radicalen’, *De Telegraaf*, 11-05-1968, 3.

²²² ‘s Lands kroniek’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 20-03-1968, 2.

²²³ ‘Schmelzer: “Radicale partij is concurrent”’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 15-03-1968, 11.

²²⁴ ‘Om geld voor tegenactie: Groep in KVP klopt aan bij bedrijfsleven’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 21-03-1968, 1; ‘Financiële moeijkheden door massaal ledenverlies. KVP doet beroep op ondernemers. Middelen nauwelijks voldoende voor normale uitgaven.’, *De Waarheid*, 21-03-1968, 1.

²²⁵ ‘Commentaar’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1968, 3.

De PPR had zich uitgesproken voor een samenwerking tussen gelijkgezinde progressieve partijen. Onder die partijen schaarde de PPR bijvoorbeeld de PvdA en D'66, maar ook de ARP was hierbij een mogelijkheid. Op het oprichtingscongres sprak Aarden zich uit over de andere partijen, wat een goede inkijk gaf in de verhoudingen en opties zoals de PPR die zag. De PvdA was dan weliswaar wat rommelig, maar stemde hoopvol, aldus Aarden. De ARP was een 'bewonderenswaardige Gideonsbende' die hopelijk de juiste keuze zou maken. D'66 was de jongste partij en werd door de PPR dan ook het aantrekkelijkst gevonden om mee samen te werken. De PSP zou hier niet voor geschikt zijn, want zij stelde zich soms 'surrealistisch' op. De KVP, zo vond Aarden, moest doen wat zij beweerde. Aan de VVD werd de vraag gesteld of deze progressief of conservatief wilde zijn. Over de CHU zei Aarden dat deze zich in een stroomversnelling bevond, waarbij in het verslag stond opgetekend: 'de aanwezigen lachten'.²²⁶

De reacties van VVD en KVP op de nieuwe partij waren niet positief. De VVD vond de nieuwe partij maar onduidelijk. 'Het is gebleven bij een verlanglijstje van vage wensen', aldus de VVD. De PPR zou met haar acties weinig bijdragen aan de duidelijkheid. 'Dat moet op zichzelf teleurstellend worden genoemd van een groep die luidkeels pretendeerde het octrooi te bezitten om te komen tot een volslagen hernieuwde opzet in de vaderlandse politiek'.²²⁷ Schmelzer bekritiseerde vooral de linkse samenwerking die de PPR wilde bewerkstelligen: 'Ik zou het een baby willen noemen maar er is eigenlijk nog van geen bevruchting sprake als ik aan de linkse concentratie denk', aldus de KVP-fractie leider.²²⁸ De voorzitter van de CHU, Arnold Tilanus, was minder fel, maar zei wel te hopen dat de oprichters van de PPR hun vergissing zouden inzien en terug zouden keren naar de KVP.²²⁹ De ARP stond iets ambivalenter tegenover de PPR. Radicalen binnen de partij drongen aan op samenwerking met de PPR, waartoe de ARP in september 1968 dan ook een uitnodiging deed uitgaan. De ARP was aan de andere kant echter ook bezig met de confessionele concentratie. Die tegenstelling binnen de partij zou een samenwerking met de PPR onaantrekkelijk maken, aldus De Tijd: 'men vrijt met de moeder of met de dochter; wie beiden tegelijk wil omarmen moet op moeilijkheden rekenen'.²³⁰ ARP'er Biesheuvel was voor zowel KVP als PPR een 'heet begeerde bruid', maar toonde zich toch in 'vaste verkering' met de KVP.²³¹ Van samenwerking met de ARP-radicalen kwam dan ook niets terecht. In december 1968 stuurde de PPR een brief om de toenaderingsgesprekken te beëindigen: 'Wellicht tot ziens'.²³²

PPR-voorzitter Bogaers trad in juli 1968 vanwege gezondheidsredenen af. 'Ook al is men het met de doelstellingen van deze partij niet eens, men kan toch deze gang van zaken betreuren', aldus De Telegraaf. Bogaers was een integere politicus en met hem verloor de

²²⁶ 'Enthousiaste ontvangst. Radikalen nu partij.', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1968, 4.

²²⁷ 'Uit andere bladen', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 08-05-1968, 2.

²²⁸ 'Schmelzer gelooft niet in links. Radikalen nog in land van beloften.', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 10-05-1968, 5.

²²⁹ 'Jaarvergadering in Groningen. Voorzitter CHU spreekt vertrouwen uit in KVP', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 17-05-1968, 3.

²³⁰ 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 27-05-1968, 1.

²³¹ 'Biesheuvel heet begeerde bruid? "Nee," zegt Schmelzer, "hij is de trouwste aller huisvrouwen"', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 15-11-1968, 13.

²³² 'PPR neemt afscheid van de ARP', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 19-12-1968, 1.

PPR haar drijvende kracht, zo meende het dagblad. ‘Het ziet er voor deze nieuwe partij dan ook somber uit’.²³³ Bogaers werd opgevolgd door Jurgens, die verklaarde dat de PPR haar ‘eigen hachje minder belangrijk [vond] dan de vorming van een progressieve concentratie’.²³⁴ Met die concentratie liep het op dat moment nog niet voorspoedig. D’66 trok zich terug uit de onderhandelingen, wat voor KVP-Voorzitter Fons Van der Stee reden te meer was om de linkse concentratie als mislukking te bestempelen.²³⁵ Iets later maakte hij zijn verklaring nog stelliger: ‘noch de omvang, noch het karakter, noch het streven van de PPR behoeven voor ons aanleiding te zijn tot grote zorg’.²³⁶ Dat de PPR geen bedreiging vormde, bleek uit een Telegraafverkiezingsonderzoek eind november 1968. De PPR behaalde daarin slechts twee zetels.²³⁷ De Telegraaf zei er de voorkeur aan te geven als de PPR klein zou blijven. Het partijprogramma stond bol van de ‘naïeve en onpraktische voorstellen’, aldus de krant. ‘Als sektarisch groepje kan de PPR misschien wat goeds en niet veel kwaads doen, maar het moet voorlopig toch nog maar geen grote politieke partij worden’.²³⁸

Bij het eenjarig bestaan van de PPR in februari 1969, hield Het Vrije Volk een interview met partijvoorzitter Jurgens. Deze noemde de partij, in weerspraak van geluiden binnen de KVP en PvdA, zeker geen mislukking, maar verklaarde wel op wat meer te hebben gehoopt.²³⁹ PPR-lid en KRO-voorzitter Van Doorn was positief over de toekomst van de partij: ‘Wie zoals ik van mening is dat zich in de wereld een omvangrijk veranderingsproces voltrekt, zal over de vraag hoe wij ons quantitatief gaan ontwikkelen nogal optimistisch zijn’.²⁴⁰ De Telegraaf beijverde zich om dit beeld juist zo zwart mogelijk in te kleuren. De uitslag van een verkiezingsonderzoek, gehouden in april 1969, toonde volgens De Telegraaf voor de derde maal aan dat de PPR een ‘te verwaarlozen factor’ was binnen de Nederlandse politiek. Met reclame alleen werden geen resultaten behaald, maar ook het product moest kwaliteiten bezitten, zo oordeelde het blad.²⁴¹ Toen de PPR in 1968 een verzoek tot een parlementaire enquête over de economische machtsverhoudingen indiende, had zij volgens De Telegraaf laten zien geen verstand van zaken te hebben. ‘Aagje Aarden’ handelde als een ‘dom, nieuwsgierig Aagje, dat, hoewel van verstand gespeend, graag de neus in andermans zaken wil steken’.²⁴² Ook het opnemen van gratis openbaar vervoer in het partijprogramma, zoals de PPR in juni 1969 deed, was geen uiting van kwaliteit en verstand van zaken, zo vond het blad. De politiek werd op deze manier een ‘speeltuon voor goedwillenden die er geen flauw benul van hebben dat tegenover uitgaven ook inkomsten behoren te staan’.²⁴³ Dat de

²³³ ‘Drs. Bogaers’, *De Telegraaf*, 02-07-1968, 3.

²³⁴ ‘Jurgens nieuwe PPR-voorzitter. “Ons eigen hachje minder belangrijk dan vorming van progressief blok”’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 07-10-1968, 4.

²³⁵ ‘KVP-voorzitter Van der Stee: “Linkse concentratie is mislukking”’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 17-09-1968, 3.

²³⁶ ‘KVP-Limburg gelooft niet in zuigkracht PPR’, *Friese Koerier: hoofdblad van Friesland*, 09-12-1968, 13.

²³⁷ ‘Minder behoefte tot ontploffen bij D’66’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 29-11-1968, 1.

²³⁸ ‘PPR-sekte’, *De Telegraaf*, 17-12-1968, 3.

²³⁹ ‘Een jaar Politieke Partij Radikalen. Jurgens: “Ik hoop op nieuwe krachten in PvdA”’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 28-02-1969, 5.

²⁴⁰ ‘Van Doorn ziet zonnige toekomst voor PPR’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-04-1969, 1.

²⁴¹ ‘Géén factor’, *De Telegraaf*, 21-04-1969, 3.

²⁴² ‘Aagje Aarden’, *De Telegraaf*, 26-10-1968, 3.

²⁴³ ‘Speeltuon’, *De Telegraaf*, 10-06-1969, 3.

PPR zich zo voor het PAK beijverde, was voor De Telegraaf een verdere bevestiging van de zwakte van de partij.²⁴⁴

De Eerste Kamerverkiezingen van 1969 brachten de PPR slechts een zetel. Van grote verschuivingen was geen sprake.²⁴⁵ Ook het PAK leek nog niet te lukken: de PSP had zich uit de gesprekken teruggetrokken en D'66 wilde nog steeds geen toenadering zoeken. 'Zo wordt wat de omvang betreft, het PAK geleidelijk gereduceerd tot een PAKje, dat geen volwassen politieke partij schijnt te passen', zo schreef het Nederlands Dagblad.²⁴⁶ Jurgens deed nog een oproep aan D'66 om zich niet afzijdig te houden, maar sloot hiermee de ogen voor de realiteit, aldus de Leeuwarder Courant.²⁴⁷ De zwakte van de PPR zat hem volgens De Telegraaf in haar confessionele karakter: omdat de partij confessioneel was gebleven, zou ze nooit het stadium van splinterpartij ontstijgen.²⁴⁸ De PPR had 'niet zo'n last van opeenhoping van politiek talent' en probeerde met allerlei stunts en aandachttrekkerij de 'kwijnende belangstelling' wat op te vijzelen, aldus de krant.²⁴⁹ Bij een van deze stunts werd zelfs Sinterklaas ingezet. Die deelde in december 1969 namens de PPR pakjes brandhout uit aan de KVP-partijraad. De afstand tussen de KVP en de PPR was echter dusdanig vergroot, dat de actie geen succes werd. 'De PPR laat zich vertegenwoordigen door Sinterklaas. Het geloof daarin is beperkt tot kinderen tot zeven jaar', aldus Westerterp, die voor deze opmerkingen diverse complimenten ontving van collega's.²⁵⁰

De Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1970 vormden belangrijke graadmeters voor het succes van de PPR en het PAK. Voorafgaand aan de verkiezingen gingen de PvdA en PPR samen op tournee in de 'PAK van ons hart'-tour.²⁵¹ De PPR ontving daarnaast nog steunbetuigingen van de ARP-radicalen. De Gaay Fortman riep ARP-kiezers op om op de PPR te stemmen. 'Als straks de CDU (de confessionele concentratie) wint, zijn we verloren', aldus De Gaay Fortman.²⁵² Ook het Vrije Volk wilde de linkse partijen, waaronder de PPR, een duwtje in de rug geven. Het dagblad raadde kiezers af om op confessionele of liberale partijen te stemmen. De kiezer moest bewust stemmen op progressieve partijen: 'Dat zijn voor ons de Partij van de Arbeid, de Politieke Partij Radikalen, de Pacifistisch Socialistische Partij en D'66'.²⁵³ Volgens een NIPO-onderzoek zou de PPR, wanneer er Tweede Kamerverkiezingen zouden worden gehouden, op vier zetels kunnen rekenen.²⁵⁴ Het resultaat viel echter zwaar tegen: de gemeenteraadsverkiezingen stemden niet hoopvol en bij de Statenverkiezingen verkreeg de PPR slechts negen zetels (op een totaal van 689 zetels). Doorberekend betekende dit dat de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen slechts twee

²⁴⁴ 'Uitzicht', *De Telegraaf*, 10-06-1969, 3.

²⁴⁵ 'CHU en BP winnen. Radikalen in Eerste Kamer gekozen.', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 03-07-1969, 6.

²⁴⁶ 'Krimp PAK', *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 24-09-1969, 1.

²⁴⁷ 'Uit de Kamer geklapt. Werkgroep PAK zit in een impasse', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 01-11-1968, 4.

²⁴⁸ 'Politiek bezien. Huidig partijstelsel is vastgelopen', *De Telegraaf*, 07-01-1970, 4.

²⁴⁹ 'PvdA hield congres van boerenkool en verveling', *De Telegraaf*, 19-01-1970, 3.

²⁵⁰ 'Sinterklaas brengt KVP brandhout', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 01-12-1969, 3.

²⁵¹ 'Jurgens en Van der Louw. PPR en PvdA samen op toernee', *De Tijd: dagblad van Nederland*, 12-02-1970, 8.

²⁵² 'Antirevolutionair Bas de Gaay Fortman (32): AR kiezers moeten op 18 maart op de PPR stemmen', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 14-02-1970, 3.

²⁵³ 'Commentaar', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 17-03-1970, 3.

²⁵⁴ 'NIPO-onderzoek: KVP verliest zes zetels', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 07-03-1970, 1.

zetels in de Tweede Kamer kon verwachten.²⁵⁵ Van der Stee trok zijn conclusie: over de PPR hoefde niet meer gepraat te worden.²⁵⁶

Ook in de PPR werden er consequenties aan de verkiezingsuitslag verbonden. Partijvoorzitter Jurgens trad af en maakte plaats voor senator Jacques Tonnaer. Bij zijn afscheidsrede was Jurgens zeer misnoegd: de drie confessionele fractieleiders zouden alle mogelijkheid tot vernieuwing tegenhouden. Vooral de ARP-radicalen kregen een lik uit de pan; zij waren toch gewicht voor de groep ‘Schelleheuvel’.²⁵⁷ De PPR-leden zagen de toekomst somber in: ‘Laten wij maar inpakken met het PAK’, aldus een verontrust lid.²⁵⁸ Nieuwe plannen om met het PAK een schaduwkabinet te vormen, vond de Leeuwarder Courant maar niets. De PPR was een ‘nietige vereniging vol illusies’ en zou beter een alternatief regeringsprogramma kunnen opstellen. Daaruit zou dan blijken dat een alternatieve - ‘een misselijkmakend modewoord’ - regering eigenlijk helemaal niet zoveel afweek, wat de duidelijkheid ten goede zou komen, aldus de krant.²⁵⁹ Volgens het Nederlands Dagblad lag de PPR op apegapen en was het slechts een politieke eendagsvlieg.²⁶⁰

Binnen de PPR ontstond enige wrijving over de koers die de partij in aanloop naar de verkiezingen in 1971 zou moeten volgen. Twee leden wilden terug naar ‘de geest van Dronten’ en wilden zich wederom op christelijke inspiratie richten om zo confessionele kiezers te trekken.²⁶¹ Het PPR-congres in oktober 1970, dat besloot om te blijven voortbestaan, ging niet mee in de voorgestelde nieuwe koers.²⁶² De twee leden traden daarop uit en werden later gevolgd door Bogaers. Die had al eerder zijn onvrede geuit: de partij zou volgens hem niets doen aan de verloedering die hij op meerdere gebieden zag plaatsvinden en ook bepaalde samenwerking stootte hem af.²⁶³ Volgens De Telegraaf zou de kritiek en het uittreden van Bogaers ‘de doodsteek voor deze partij betekenen’. Dit was echter geen reden tot verdriet: de partij kwam nauwelijks van de grond en had toch niets zinnigs kunnen bewerkstellingen, aldus het blad.²⁶⁴ Tonnaer was het hier niet mee eens: begin 1971 verklaarde hij bij de Kamerverkiezingen te rekenen op vijf à zeven zetels.²⁶⁵

Die verkiezingen pakten echter zeer ongunstig uit: de PPR verkreeg slechts twee Kamerzetels. Columnist Frits van der Poel vond de PPR maar uit de toon vallen in het rijtje met PAK-winnaars. ‘Mij lijkt dat de PPR niet meer nodig is’. De partij zou de kloof tussen KVP en PvdA volgens hem in zoverre gedicht hebben, dat zij maar beter in de PvdA kon opgaan.²⁶⁶ Statistieken toonden aan dat ‘ontrouwe KVP’ers’ niet op de PPR, maar direct op de

²⁵⁵ ‘Tweede Kamer’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-03-1970, 1.

²⁵⁶ ‘Verliezers tevreden, winnaars teleurgesteld’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-03-1970, 5.

²⁵⁷ ‘E. Jurgens in verbitterde afscheidsrede: leiders christelijke partijen houden vernieuwing tegen’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-06-1970, 3.

²⁵⁸ ‘Op vergadering PPR: Radikalen willen partij opheffen’, *De Telegraaf*, 15-06-1970, 11.

²⁵⁹ ‘Dagelijks’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 30-08-1970, 5.

²⁶⁰ ‘Politieke eendagsvlieg’, *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 02-09-1970, 1.

²⁶¹ ‘Vrijmoedig commentaar’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 03-10-1970, 1.

²⁶² ‘PPR blijft radikaal’, *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 20-10-1970, 3.

²⁶³ ‘Wel of geen activisme. PPR verdeeld over te volgen koers. Bogaers wil partij verlaten’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-10-1970, 3; ‘Bogaers: PPR doet niets aan verloedering’, *Het Vrije Volk*, 21-10-1970, 13.

²⁶⁴ ‘Mislukt’, *De Telegraaf*, 22-10-1970, 3.

²⁶⁵ ‘PPR verwacht vijf tot zeven Kamerzetels’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-01-1971, 3.

²⁶⁶ ‘Mening. Opzet van links is gelukt’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1971, 4.

PvdA stemden en de partij zo oversloegen.²⁶⁷ Ook de Leeuwarder Courant vond de score PPR maar matig: volgens de krant bleef de PPR ‘in de schaduw van het schaduwkabinet’.²⁶⁸ De verkiezingen brachten flinke verschuivingen, maar gaven niemand een overtuigende en gemakkelijk te behalen meerderheid. ‘U heeft de regeringspartijen met een dikke onvoldoende naar huis gestuurd, de progressieve concentratie, met name de PvdA, een forse klap op de schouders gegeven en uw ontevredenheid over regering en politiek bestel getoond door DS’70 aan acht zetels te helpen’, zo analyseerde Het Vrije Volk. Er bestond op basis van deze uitslagen volgens de krant maar één mogelijkheid: zo snel mogelijk nieuwe verkiezingen.²⁶⁹ Overigens stond in de media niet de PPR, maar vooral nieuwkomer DS’70 in het spotlicht.

De aandacht voor de PPR zakte na de verkiezingen enigszins in. Dat de PPR een zetel gezakt was, was voor veel leden een reden om opnieuw na te denken over de toekomst van de partij. Een van de voorgestelde opties was om niet meer aan de verkiezingen mee te doen. De PPR zou wel een partij kunnen blijven, maar zich via diverse instanties beijveren voor een progressieve concentratie.²⁷⁰ De Gaay Fortman was hier faliekant tegen: ‘Als het alleen om een beweging gaat, zou ik voor iets anders kiezen, zoals het Gereformeerd Vredesberaad, Pax Christi, activiteiten voor de Derde Wereld.’ ‘De PPR kon, al ging het dan langzaam, nu iets meer doen’.²⁷¹ Het moest afgelopen zijn met alle opheffingscongressen, zo vond De Gaay Fortman. Het Nederlands Dagblad keek met argusogen naar alle ontwikkelingen rondom de partij. Het oprichten van een partij zou niet van bovenaf moeten gebeuren, zo meende de krant. Zonder een sterk beginsel en een klein begin, zou het voor een partij maar beter zijn te verdwijnen. ‘Gezien de voorgeschiedenis zou dit laatste binnen afzienbare tijd ook wel het lot van de PPR kunnen worden’.²⁷²

²⁶⁷ ‘Ontrouwe KVP’ers slaan PPR over’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1971, 4.

²⁶⁸ ‘Dus toch Willem II’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 29-04-1971, 1.

²⁶⁹ ‘Het Vrije Volk meent: Nieuwe stap nodig’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1971, 1.

²⁷⁰ ‘Groep radicalen: PPR niet meer meedoen aan verkiezingen’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 05-10-1971, 3.

²⁷¹ ‘Bas de Gaay Fortman: PPR moet in Kamer aanwezig blijven’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 29-10-1971, 3.

²⁷² ‘PPR-perikelen’, *Nederlands Dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 08-11-1971, 1.

4.4: Tussenconclusie

De PPR had een aantal zaken tegen waardoor onmiddellijk succes uitbleef. De partij kwam, zoals De Telegraaf regelmatig vermeldde, niet echt van de grond. Het moment van oprichting lag erg ver weg van enige verkiezingen en was daardoor niet erg gunstig gekozen. De radicalen hadden weinig middelen om zichzelf enige bekendheid te geven en slaagden daarin dan ook niet tot nauwelijks. Dat het grote publiek na de breuk niet eens wist wat er eigenlijk aan de hand was, was illustratief voor de mate van betrokkenheid. Niet alle radicalen traden uit de KVP en ARP, zodat de PPR dan ook niet op de steun van een grote groep kon rekenen. De omvang van de nieuwe partij bleef beperkt tot die van een splintergroep. Als deze splinter een charismatische leider zou hebben gehad, zou zij wellicht op meer sympathie hebben kunnen rekenen. Totdat De Gaay Fortman in 1972 lijsttrekker werd, was er geen aansprekende leider aan de partij verbonden. Ook de thema's en positie van de partij spraken nog niet aan. De partij kreeg pas later in de jaren zeventig meer aanhang toen zij zich toelegde op het thema milieu. De Staten- en raadsverkiezingen van 1970 gaven de PPR een duidelijke slag in het gezicht: op slechts twee zetels zou deze nieuwe partij kunnen hopen. Onder de leden gingen dan ook stemmen op om de partij maar in het geheel op te heffen: blijkbaar was de PPR niet het antwoord dat werd gezocht. Van enige opheffing was echter nog geen sprake en de partij zette door. Er werd steeds meer druk gezet op PvdA en D'66 om tot een samenwerking en de vorming van een schaduwkabinet over te gaan, wat uiteindelijk ook lukte. Ondanks de vele moeite brachten de verkiezingen geen goed nieuws: PvdA en D'66 stegen licht, maar de PPR bleef fors achter. Opnieuw rees de twijfel over het voortbestaansrecht van de partij. Door de val van het kabinet Biesheuvel werd de partij gered: de verkiezingsstrijd onder De Gaay Fortman leverde de partij zeven zetels op en een plek in het kabinet.

De gevestigde partijen bekeken de PPR op twee manieren. PvdA en D'66 bekeken de partij met vreugde: er was in het parlement nog een mogelijke partner bijgekomen die een progressief beleid wilde voeren en die zich als medespeler in een eventuele meerderheid kon opstellen. Onderlinge samenwerking werd op het moment van oprichting steeds belangrijker en omdat de Groep-Aarden zich hier direct voor uitsprak, kon zij op sympathie van de genoemde partijen rekenen. Anderzijds waren er de confessionele en de liberale partijen. Die waren in het geheel niet blij met de nieuwe splintergroep. Moederpartij KVP had de radicalen bewust uit haar midden weggewerkt en hoopte dat de rust hiermee binnen de partij zou terugkeren. Van enige koerswijziging was geen sprake. De VVD was erg fel tegen de nieuwe fractie gekant en toonde veelvuldig haar niet serieus te nemen. Binnen de ARP was het wat lastiger om positie te kiezen: omdat er binnen de partij veel radicalen waren, kon de partijleiding niet al te krachtig uitvaren tegen de nieuwe partij. Onder druk van de radicale leden ondernam de partij een poging tot toenadering. Deze liep stuk, omdat de ontwikkelingen rondom de confessionele concentratie geen andere samenwerking meer mogelijk maakten.

De nieuwkomer werd in de Kamer dikwijls bekritiseerd door de gevestigde partijen. 'Gewoon doorgaan met ademen', zo was de reactie na de afsplitsing. De groep werd weggezet als een van 'radicalen en ontrouwen' en als het resultaat van een abortus provocatus. Dat de groep in totaal drie zetels meenam, werd haar zeer kwalijk genomen.

Kritiek op de ideeën van de partij was er in de vorm van uithalen naar de progressieve samenwerking: volgens Biesheuvel vond de PPR de formering van een linkse concentratie belangrijker dan het hebben van een gedeelde visie op daadwerkelijk belangrijke politieke punten. De PPR werd weggezet als een groep sukkelaars die allerlei overschatte ideeën hadden die ze toch niet zouden kunnen realiseren. De leden zouden het beste naar de PvdA kunnen overstappen: bestaansrecht van zichzelf bezat de partij niet. Als fractievoorzitter Aarden zoveel gelijkgezindheid met de PvdA voelde, dan moest hij daar maar lid van worden: 'PAK-in Janssen!'. De bijdragen van de partij werden afgedaan als onbenullig en niet ter zake doende. 'Studenten vragen tegenwoordig voordat zij de boeken hebben gelezen', zo luidde een reactie. De PPR werd gezien als een ten dode opgeschreven partij die 'besloten heeft haar sterven nog wat uit te stellen'. Na de verkiezingsuitslagen werden de teleurstellende resultaten dan ook flink ingepeperd door moederpartij KVP.

Hoofdstuk 5: Democratisch Socialisten '70

5.1: De oprichting van DS'70

DS'70 ontstond in 1970 als een afsplitsing van de Partij van de Arbeid. De breuk was het gevolg van een al langer lopende ontwikkeling binnen de partij. De partijkoers veranderde namelijk steeds meer door de jongerengroep Nieuw Links, die sinds 1966 binnen de PvdA actief was. Bij het aanpassen van het partijprogramma van de PvdA in 1959 werd de wens geuit om als doorbraakpartij te functioneren, wat inhield dat het verstarde en verzuilde politieke bestel opengemaakt zou moeten worden. De gehoopte doorbraak kwam er echter niet.²⁷³ De ontevredenheid hierover, plus de voor de PvdA slechte resultaten van de Provinciale Statenverkiezingen in 1966, zorgde ervoor dat de jongeren zich begonnen te roeren. De aanhangers van Nieuw Links wilden af van de in hun ogen conservatieve lijn die de partij volgde en verlangden de PvdA met linkere en progressievere ideeën te vernieuwen. De partij was, zo vonden de Nieuw Linkers, een ingedutte bestuurderspartij geworden. Vooral de samenwerking met de confessionele partijen was voor deze leden een doorn in het oog. Ook het sluiten van compromissen werd door hen afgekeurd.²⁷⁴ Enkele van deze jongeren waren betrokken bij de oprichtingsfase van D'66, maar vonden de partij niet ver genoeg gaan.

In het manifest '*Tien over Rood*' bracht Nieuw Links haar hoofdpunten naar voren. Die betroffen onder andere controversiële punten als de erkenning van de DDR en de Vietcong, het uittreden uit de NAVO wanneer Spanje lid zou worden of Portugal lid zou blijven en het creëren van een republiek na het overlijden van koningin Juliana.²⁷⁵ De progressieve koers veronderstelde overigens niet dat alle punten in het manifest nieuw waren. Er werd deels teruggegrepen op oude socialistische standpunten.²⁷⁶ Aanvankelijk was er als het ware een partij binnen een partij. Later hief Nieuw Links zich als groep op, maar zonder haar ideologische strijd te staken. Doel was en bleef te zorgen voor een koerswijziging en bij te dragen aan de polarisering. Nieuw Links slaagde er in om jongeren op hoge plekken in de partij te krijgen, zodat zij aan invloed won en haar visie dominantier werd. Een van de beslissingen die op initiatief van Nieuw Links werd genomen, was het aannemen van een anti-KVP-resolutie op het PvdA-congres in 1969. Dit hield in dat de PvdA bij de volgende verkiezingen geen samenwerking met de KVP zou aangaan. Ook de vorming van het Progressief Akkoord was een daad van de vernieuwde PvdA.

De ideeën van Nieuw Links sloegen niet bij alle PvdA-leden aan en al snel ontstond er een tegenbeweging. Al een maand na '*Tien over Rood*' vormde zich een groep rondom PvdA'er P. Kors. In 1968 doopte zij zich tot Democratisch Appèl om de door de pers gegeven naam 'Oud Rechts' te kunnen afschudden. De invloed van deze groep was echter zeer gering en zij bleek geen tegenwicht te kunnen bieden. De woordvoerders van het Appèl vormden na

²⁷³ C. C. Schouten en H. Vingerling, *Democratisch Socialisten '70 nevenstroom in de sociaal-democratie?* (Rotterdam 2003) 55-56.

²⁷⁴ Ibidem, 100-101.

²⁷⁵ H. van den Doel, H. Lammers e.a., *Tien over Rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966).

²⁷⁶ Schouten en Vingerling, *Democratisch Socialisten*, 100.

1969 een ‘Komité’ om toch te proberen meer invloed voor het Democratisch Appèl te verwerven. De strijd viel niet meer te winnen: vanaf maart 1970 traden verschillende leden uit de PvdA en in mei 1970 werd het Democratisch Appèl opgeheven.²⁷⁷ Binnen de PvdA was de overwinning voor Nieuw Links; daarbuiten had zij er een nieuwe tegenstander bij.

DS’70 is ontstaan op lokaal niveau. Binnen de PvdA-afdeling in Eindhoven waren enkele leden het niet eens met de landelijk opgelegde plannen voor het PAK. Dit akkoord zou een samenwerking met de KVP onmogelijk maken, terwijl de PvdA hier in Eindhoven juist goed mee samenwerkte. Drs. Adrianus Van Stuijvenberg en Phia Van Veenendaal-Van Meggelen waren de grootste critici van dit plan. Zij stapten uit de lokale fractie en vormden de afdeling Eindhoven-I, tot ongenoegen van de PvdA.²⁷⁸ Daarop volgde een periode van overleg om de ontstane situatie vreedzaam op te lossen, maar dit mocht niet baten.²⁷⁹ Op 8 januari 1970 stapten onder anderen Van Stuijvenberg en Van Veenendaal uit de PvdA.²⁸⁰ Op 27 januari richtten vijftien leden Democratisch Socialisten ’70 op als reactie op de ‘onlusten binnen de PvdA’, zoals de Telegraaf het omschreef.²⁸¹ Na de oprichting in Eindhoven volgden ook politici in andere plaatsen dit initiatief. DS’70 werd steeds groter en zo ook haar aspiraties: DS’70 wilde de landelijke politiek in. Het PvdA-beginselprogramma van 1969, van ‘voor de ruk naar links’, zou, met enige aanpassing, tot programma dienen.²⁸²

DS’70 had echter nog niet genoeg bekendheid om op veel zetels te kunnen rekenen. Dat veranderde onder het lijsttrekkerschap van Willem Drees jr., de zoon van de bekende minister-president en PvdA-voorman. Drees stapte uit de PvdA en werd begin 1971 verkozen tot lijsttrekker. Drees Jr. was een belangrijk man op het gebied van financiën: op zijn cv stonden functies als buitengewoon hoogleraar Openbare Financiën, directeur Rijksbegroting en thesaurier-generaal op het ministerie van Financiën.²⁸³ Drees drukte een nadrukkelijke stempel op de partij. Hij verplaatste de thema’s naar zijn eigen vakgebied: de overheidsuitgaven en de bezuinigingen daarop. Ook wilde Drees op diverse terreinen het profijtbeginsel invoeren: niet de overheid, maar de gebruiker zou voor de door hem benutte voorzieningen moeten betalen.

Niet alleen Drees verschafte de partij een landelijk gezicht: door een scheuring in de Tweede Kamerfractie van de PvdA verkreeg DS’70 al voor de verkiezingen van 1971 drie leden in de Tweede Kamer. De drie leden van deze groep waren Goedhart, Wybrand Schuitemaker en de al eerder genoemde Van Veenendaal. Zij kwamen alle drie uit de PvdA en hadden al politieke ervaring: Goedhart was al vanaf 1945 Kamerlid, Schuitemaker was eerder Apeldoorns gemeenteraadslid en Kamerlid geweest, en Van Veenendaal was sinds

²⁷⁷ Schouten en Vingerling, *Democratisch Socialisten*, 104-109.

²⁷⁸ ‘Zes PvdA-raadsleden Eindhoven gaan weg’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 24-10-1969, 3; ‘Conflict in Eindhovense PvdA verscherpt’, *De Waarheid*, 31-10-1969, 3.

²⁷⁹ ‘Partijbestuur bemiddelt in conflict PvdA-Eindhoven’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 04-11-1969, 6; ‘Conflict in PvdA Eindhoven. Raadsfractie met roeyement bedreigd’, *De Waarheid*, 08-12-1969, 3; ‘Kwestie PvdA-Eindhoven naar een climax’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 12-01-1970.

²⁸⁰ Schouten en Vingerling, *Democratisch Socialisten*, 109-114.

²⁸¹ ‘PvdA-verontrusten verenigen zich. Nieuwe socialistische partij: DS’70’, *De Telegraaf*, 16-02-1970, 3.

²⁸² ‘Nieuwe partij wil de Kamer in’, *De Telegraaf*, 31-01-1970, 3.

²⁸³ Website Parlement en politiek. Persoonspagina Dr. W. Drees Jr.: http://www.parlement.com/id/vg09llecbrzz/w_wim_drees, geraadpleegd op 10-04-2015.

1962 gemeenteraadslid in Eindhoven en sinds 1963 lid van de Noord-Brabantse Provinciale Staten.²⁸⁴

5.2: De debatten van de Groep-Goedhart en DS'70 in de Kamer

De vorming van de driekoppige fractie ging niet in één keer. Op 14 mei 1970 traden Goedhart en Schuitemaker uit de PvdA en vormden de Groep-Goedhart.²⁸⁵ De dag daarvoor was er een verhit debat geweest over het Amerikaanse militaire ingrijpen in Vietnam en Cambodja.²⁸⁶ De PvdA was fel tegen het Amerikaanse ingrijpen en liet dit onder andere met protestmarsen blijken. In de vergadering sprak Goedhart zich uit tegen dit opsteken van de 'grote Hollandse schoolmeestersvinger' tegen de Amerikaanse regering. Kritiek zou beter jegens Moskou en Peking gericht kunnen worden dan tegen de Verenigde Staten, aldus Goedhart.²⁸⁷ Dit standpunt druiste radicaal in tegen de anti-Amerikaanse linkse lijn van de PvdA en een scheiding kon niet uitblijven. PvdA-fractievoorzitter Den Uyl nam direct afstand van de uitspraken en bevestigde de breuk.²⁸⁸ Goedhart kreeg vanwege zijn 'eerlijke' en 'moedige' speech complimenten van de Boerenpartij, de Groep-Harmsen en van KVP-minister Joseph Luns. De CPN veroordeelde de breuk en noemde Goedharts optreden 'de stijl van McCarthy' waardig.²⁸⁹

Twee maanden na het Cambodjadebat, op 28 juli 1970, nam Van Veenendaal namens DS'70 plaats in de Kamer. Dat deze 'dissidente' in de Kamer zou komen was al eerder bekend; zij volgde het vertrekkende PvdA-kamerlid Sjeng Tans op.²⁹⁰ Van Veenendaal motiveerde haar partijkeuze door te verwijzen naar de nieuwe radicaliserende opvattingen binnen de PvdA. Volgens haar konden de gewenste maatschappelijke veranderingen niet plaatsvinden binnen een partij waarin de leiding deze nieuwe opvattingen accepteerde en de grote schare partijleden deze volgde. Van Veenendaal kreeg van Biesheuvel dan ook de opmerking dat zij (DS'70) dan maar 'heel klein' moest blijven.²⁹¹ Dat Van Veenendaal haar zetel voor DS'70 innam en niet afstond aan de PvdA, was voor die partij niet te verkroppen. PvdA-voorzitter Anne Vondeling hield zijn reactie hierop bij één woord: 'Schandalig!'.²⁹²

Dat de partij voor veel Kamerleden een enigszins vreemd geheel vormde wat betreft partijstructuur en ideeën, bleek in diverse debatten. Toen Goedhart in maart 1971 een korte verhandeling hield over enige financiële zaken interrumpeerde Aantjes het betoog met de

²⁸⁴ Website Parlement en politiek. Persoonspagina's Goedhart, Schuitemaker en Van Veenendaal:

http://www.parlement.com/id/vg09112vorx/f_j_frans_goedhart;

http://www.parlement.com/id/vg0911dt2wzo/w_j_wybrand_schuitemaker;

http://www.parlement.com/id/vg0911fk2eyj/s_fia_van_veenendaal_van_meggelen, geraadpleegd op 10-04-2015.

²⁸⁵ HTK 1969-1970, 20-05-1970 (73) 3383.

²⁸⁶ Website Parlement en politiek. Groep-Goedhart.

http://www.parlement.com/id/vicxd5bc4zuk/afsplitsing_groep_goedhart_1970, geraadpleegd op 24-03-2015.

²⁸⁷ HTK 1969-1970, 13-05-1970 (71) 3324-3325.

²⁸⁸ Ibidem, 3325.

²⁸⁹ Ibidem, 3335-3337, 3342.

²⁹⁰ 'Dissidente' opvolgster Tans. 'Kandidate DS'70 zal Kamerzetel PvdA accepteren', *Nieuwsblad van het Noorden*, 11-03-1970, 15.

²⁹¹ HTK 1969-1970, 28-07-1970 (90) 4195.

²⁹² 'Schandalig' onthaal van nieuw Kamerlid', *De Telegraaf*, 29-07-1970, 3.

opmerking ‘Was getekend: W. Drees’.²⁹³ Een weinig subtiele verwijzing naar wie er volgens Aantjes daadwerkelijk de touwtjes in handen zou hebben. Goedhart noemde de opmerking ‘weinig passend’ en verwees naar zijn ‘25 jaar Kamerpraktijk’ als fundament voor zijn handelen.²⁹⁴ De verwijzing naar Drees was niet onlogisch, omdat die steeds meer op de voorgrond kwam te staan. Zijn lijsttrekkerschap was niet onomstreden. Volgens velen was dit geen politieke maar eerder een strategische zet: de naam zou bij velen de herinnering aan Drees Sr. oproepen en alleen daarom stemmen trekken. Toen Goedhart in een ander debat pleitte voor een leeftijdsdrempel voor het politieke ambt, volgde er wederom een verwijzing naar de lijsttrekker. Wiegel toonde zich verbaasd over het ingenomen standpunt, omdat Goedhart ‘nu toch ook onder het strijdbanier van een junior de verkiezingen ingaat’.²⁹⁵

Voor de ideeën van DS’70 op financieel gebied leverden veel discussie op. In een vergadering over de woning- en huurwet gaf Van Veenendaal uitleg over bepaalde aspecten van de huurwoningverdeling, maar dit bleek voor Wiegel niet duidelijk genoeg. Volgens Van Veenendaal lag deze onduidelijkheid niet bij haar: als Wiegel goed zou hebben geluisterd - ‘Ik ga ervan uit, dat de geachte afgevaardigde altijd goed luistert; hij kan namelijk zeer nauwkeurig citeren’²⁹⁶ -, zou het hem vanzelf duidelijk worden. Door Wiegels aandringen en Van Veenendaals vasthoudendheid gaf het debat aanleiding tot enige hilariteit, waarbij zowel Wiegel, Hans Van den Doel (PvdA) en Henk Gortzak (PSP) een loopje met de DS’70-woordvoerster namen:

‘Van Veenendaal: Dat heb ik gezegd. U krijgt - daarvan kunt u verzekerd zijn - een heel uitvoerige, cijfermatige opstelling van al datgene, wat in het programma staat en als u - het spijt mij dat ik het weer moet zeggen — had gelezen en gehoord, hoe ons programma tot nu toe is aangediend, had u kunnen weten dat dit is aangediend als een schets van datgene, wat naar onze mening zou kunnen gebeuren. Een schets is geen afgerond stuk; een schets moet nog worden afgetekend.

Van den Doel: Een scherts, bedoelt u.

Van Veenendaal: Neen, een schets. U hebt het niet goed verstaan, mijnheer Van den Doel. Dat had ik van u ook niet verwacht.

Wiegel: Ook beter luisteren, Hans?

Gortzak: Het kan toch best een schets van een scherts zijn.²⁹⁷

De volgende vergadering liet eenzelfde situatie zien; de financiële denkbeelden van DS’70 en de vasthoudendheid van Van Veenendaal gaven aanleiding tot onduidelijkheid, waarbij zij zich door Frans Andriessen (KVP) flink op de korrel genomen voelde:

‘Van Veenendaal: Mijnheer de Voorzitter! Dat is geen belastingverhoging. Ik ben van mening dat men de subsidie moet weghalen van de mensen, die wonen in huizen, die zijn betaald door alle belastingbetalers, die daarop, gezien hun inkomen, geen enkel recht hebben, maar die om welke reden dan ook in die huizen willen blijven wonen; ik heb zoeven gezegd, dat ik daar kan inkomen. Dit is geen belastingverhoging, maar een terughalen van subsidie.

Andriessen: Als u over belastingverlaging net zo denkt, komen wij niet ver.

Van Veenendaal: Nog iemand?

[...]

²⁹³ HTK 1970-1971, 03-02-1971 (48) 2582.

²⁹⁴ Ibidem.

²⁹⁵ HTK 1970-1971, 09-03-1971 (62) 3220.

²⁹⁶ HTK 1970-1971, 10-03-1971 (63) 3258.

²⁹⁷ Ibidem.

Wiegel: Straks geen ruzie maken, hoor.²⁹⁸

De verkiezingen van 28 april 1971 pakten verrassend gunstig uit voor DS'70: de partij veroverde acht zetels. Na een moeizame formatie kwamen er twee ministers van de partij in het kabinet: Drees Jr. als minister van Verkeer en Waterstaat en Mauk De Brauw als minister zonder portefeuille (Wetenschapsbeleid en Wetenschappelijk Onderwijs). Ook twee staatssecretarissen kwamen namens DS'70 in het kabinet: Van Stuijvenberg kwam op Binnenlandse Zaken en Van Veenendaal kwam op Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Vertrouwen in het kabinet was er onder politici en pers echter niet omdat nu vijf partijen een coalitie vormden. Door de onderlinge partijverhoudingen, die deels vast lagen door onder andere het PAK en de afspraken tussen de confessionele partijen, was het lastig om op basis van de verkiezingsuitslagen een logisch volgend kabinet samen te stellen.

Na de beëdiging van de nieuwe leden op 11 mei volgde er kritiek op DS'70 en de formatie. Biesheuvel benadrukte dat het lastig was om van DS'70 zekerheden te krijgen, omdat de partij te weinig tijd had gehad om op alle punten stelling te nemen. Daarbij stelde hij zich de vraag of door DS'70 geuite kritiek op de overheidsuitgaven nu een punt van DS'70 was of een punt van Drees.²⁹⁹ Over de positie van Drees bleek ook bij Aarden kritiek te bestaan. Volgens hem was er in de pers meer aandacht geweest voor Drees dan voor DS'70; een teken dat het partijsucces eerder een persoonssucces genoemd kon worden.³⁰⁰ Bakker noemde de partij een 'reservewiel' dat nog snel in de kofferbak was gestopt voor de verkiezingen. De partij zou gebruikt worden om het kabinet De Jong, dat in de verkiezingen flink had verloren, met wat 'Drees-balsemstof' te conserveren.³⁰¹ Den Uyl zou daar in een later debat aan toevoegen dat het enige verschil tussen het kabinet De Jong en het kabinet Biesheuvel 'de opkomst van de Drees-ideologie' was.³⁰²

Koekoek en Den Uyl waren niet al te positief: Den Uyl noemde DS'70 geen oplossing, maar juist een vlucht voor de heersende politieke problemen.³⁰³ Koekoek was er vooral ontevreden over dat de Nederlandse kiezers de beloofde bezuiniging op de overheidsuitgaven van DS'70 wel en van de Boerenpartij niet serieus namen. Ook het feit dat haar acht zetels DS'70 in een invloedrijke positie plaatsten en de zeven zetels de Boerenpartij in 1967 geen macht hadden gebracht, riep enige rancune bij hem op.³⁰⁴ In een later debat zou Koekoek benadrukken dat de beloftes van Drees onmogelijk konden worden waargemaakt. De partij had met kritiek op de grote partijen acht zetels verworven en die grote partijen hun meerderheid ontnomen, maar deed vervolgens niets anders dan die partijen hun meerderheid teruggeven en zelf meeregeren, aldus Koekoek.³⁰⁵

Drees bleef positief van toon; hij sprak zijn waardering uit voor de erkenning als middelgrote partij die DS'70 volgens hem vanaf het begin van de politieke collega's en de

²⁹⁸ HTK 1970-1971, 11-03-1971 (64) 3343.

²⁹⁹ HTK 1970-1971, 12-05-1971 (2) 21.

³⁰⁰ Ibidem, 34.

³⁰¹ Ibidem, 35-36.

³⁰² HTK 1971-1972, 05-08-1971 (7) 236.

³⁰³ HTK 1970-1971, 12-05-1971 (2) 16.

³⁰⁴ Ibidem, 37.

³⁰⁵ HTK 1971-1972, 02-10-1971 (15) 756-757.

pers had gekregen.³⁰⁶ Dat de partij aanvankelijk met veel negativisme werd bekeken en dat de linkse pers dit nog steeds volhield, werd hier door Drees gemakshalve vergeten. Drees noemde de partijen van het PAK een nieuwe familie in het Dierenbos van de Fabeltjeskrant: de familie Egel. Dit vanwege de ‘egelstelling’ waarin deze partijen zich door hun akkoord hadden geplaatst.³⁰⁷ Even verderop in het debat haakte Den Uyl op deze metafoor in door Drees eveneens een egel te noemen: volgens Den Uyl zou Drees graag met de confessionelen onder één deken willen liggen maar moest hij ‘als een egel zo voorzichtig zijn bij het paren’.³⁰⁸

Toen Drees minister was, hield de kritiek op zijn persoon niet op. Vooral door de PvdA-kamerleden werden hem diverse financiële denkbeelden in de schoenen geschoven. In een debat tussen Den Uyl en Jan Berger (DS’70) voelde Berger zich gedwongen dit te ontkrachten:

‘Berger: [...] De heer Drees is in deze discussie en ook in de interrupties telkenmale genoemd en op het laatst zou men het gevoel krijgen, dat elke toepassing van de profijtgedachte van de heer Drees afkomstig is. Hij is er inderdaad in korte tijd in geslaagd, nogal wat aandacht voor zijn denkbeelden in Nederland te krijgen, maar het is zelfs de heer Drees niet gegeven alles te verzinnen. [...]’³⁰⁹

Den Uyl zette niettemin door om, in dit geval de verhoging van de kleutergelden, aan Drees toe te schrijven, waarop deze tenslotte zelf naar voren kwam:

‘Berger: Waar wilt u dat vinden? Waar vindt u dat speciale aandeel van de heer Drees daarin?

Biesheuvel: Drees komt zelf!

Berger: Als hij maar niet in mijn blessuretijd speelt, mijnheer de Voorzitter!

Den Uyl: Hij maakt een blessure!’³¹⁰

De kritiek op het beleid van Drees bleef de boventoon voeren. Den Uyl benadrukte de gefixeerdheid op de overheidsuitgaven van Drees en sprak in dit verband over ‘bezeten ideeën’ en het ‘Drees-bacil’.³¹¹ Van Mierlo sprak over de ‘met slaande trom begeleide entree’ van Drees en zei dat die weliswaar een vertekend beeld van de inflatie schetste, maar toch genuanceerder dacht dan hij overkwam. Voor de Onderwijs- en C.R.M.-sector was vanwege de opvattingen van DS’70 echter een zware tijd aangebroken, aldus Van Mierlo.³¹² De indruk die Jongeling van het nieuwe kabinet had, was niet positief te noemen: voor een kabinet dat wilde bezuinigen, kwamen er wel veel ministers- en staatssecretarisposten bij. Dit deden de gevestigde partijen volgens Jongeling uitsluitend om de nieuwe DS’70-leden een plaats te bieden zonder zelf te moeten inleveren.³¹³

³⁰⁶ HTK 1970-1971, 12-05-1971 (2) 31.

³⁰⁷ Ibidem, 30.

³⁰⁸ Ibidem, 39.

³⁰⁹ HTK, 1971-1972, 05-08-1971 (7) 250.

³¹⁰ Ibidem.

³¹¹ HTK 1971-1972, 04-08-1971 (6) 155-158.

³¹² Ibidem, 161-164.

³¹³ Ibidem, 191.

Ten tijde van de behandeling van de begroting over het thema Verkeer en Waterstaat werd Drees veelvuldig onderbroken en bevestigd door de Kamerleden. Op enkele momenten leek Drees zelfs een passieve rol in het debat te vervullen, waarbij hij grapte dat hij zijn interruptie maar weer moest voortzetten.³¹⁴ Voor Drees was het debatteren in de Kamer vrij lastig, omdat hij ‘het vak van Kamerlid alleen maar als een soort vakantiebaantje’ had beoefend.³¹⁵ Deze uitspraak was niet alleen tekenend voor hoe Drees zelf over zijn ervaring dacht, maar ook over hoe anderen hem inschatten. De val van het kabinet Biesheuvel in 1972 werd achteraf op het conto van DS’70 geschreven en met name op de rol van Drees. In een uitzending van ‘Andere Tijden’ over DS’70 verweet Jaap Boersma (ARP), de toenmalige minister van Sociale Zaken, Drees zijn onervarenheid: het was een ambtenaar en nog een koppige bovendien. Drees verzandde in details en kon de besprekingen volgens Boersma zeer traineren.³¹⁶

5.3: Reacties op de Groep-Goedhart en DS’70 in de media

Bij het bekijken van de berichten rondom DS’70 valt op dat de aandacht zich rondom meerdere deelonderwerpen groepeerde. Zo lag de aandacht allereerst bij de groep rond Van Stuijvenberg, verplaatste die zich daarna naar de Groep-Goedhart en kwam uiteindelijk Drees op de voorgrond. Bij de eerste berichten over de scheiding werd vooral gekeken naar en vanuit de PvdA; de nieuwe groep was niet belangrijk en had geen toekomst, zo was de heersende opinie. Een toekomstperspectief kreeg de partij wel na haar landelijke oprichting, al bleven de berichten veelal twijfelachtig en negatief. Toen Goedhart en de zijnen zich bij DS’70 aansloten en toen later ook Drees zich bij de partij voegde, kwam de partij serieuzer op de voorgrond te staan en volgden met name in De Telegraaf positievere berichten.

De stichting van DS’70 vond plaats in februari 1970 en werd in vele kranten vermeld. Kritiek was er al snel: PvdA-voorzitter Vondeling zag voor de nieuwe partij geen toekomst. Van Stuijvenberg maakte volgens hem dan ook ‘de vergissing van zijn leven’.³¹⁷ De oprichting van DS’70 was volgens Vondeling ‘in strijd met [de] geest van deze tijd’. De politieke trend was onderlinge samenwerking en geen afsplitsing.³¹⁸ PvdA-vice-voorzitter André van der Louw vond de afsplitsing jammer: het gerommel zou de PvdA een slechte naam geven, maar naar DS’70 zou niet veel aanhang gaan.³¹⁹ Ook Biesheuvel geloofde niet dat DS’70 kiezers zou kunnen trekken en zag de ontwikkelingen als teken van het verval van de PvdA.³²⁰ Volgens Het Vrije Volk bewees DS’70 met deze strijd vooral aan D’66 een dienst: de berichtgeving over de PvdA als nest van scheuring en extremisme zou de PvdA-

³¹⁴ HTK 1971-1972, 03-10-1971 (16) 789.

³¹⁵ Ibidem, 811.

³¹⁶ Andere Tijden, aflevering DS’70. Uitgezonden bij de VPRO op 29 oktober 2002. Bekeken via: <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2002-2003/DS-70.html>.

³¹⁷ ‘PvdA-voorzitter Vondeling over oprichter DS’70: “Hij maakt de vergissing van zijn leven”’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 18-02-1970, 3.

³¹⁸ ‘Vondeling in Gorkum: “DS’70 is in strijd met geest van deze tijd”’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-03-1970, 19.

³¹⁹ ‘André van der Louw over DS’70: “Elke afsplitsing is alleen maar jammer”. Dr. Vondeling: een vergissing’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 02-03-1970, 12.

³²⁰ ‘Mr. Biesheuvel geeft D.S.’70 geen kans. Vele politici zien verder verval PvdA’, *De Telegraaf*, 17-02-1970, 3.

kiezers vanzelf naar D'66 drijven.³²¹ De Leeuwarder Courant voegde daarbij de kritiek dat niet alleen de naam achterhaald was - 'een kruising tussen de club van Van Mierlo en een Citroën' -, maar ook de nieuwe splinter zelf. De ideeën spraken van heimwee en de gedachte dat de partij een toekomst zou hebben was 'geen werkelijkheid maar hoop'.³²²

Toen de partij haar vertegenwoordigers in de Tweede Kamer kreeg, werden ook die onder vuur genomen. In de linkse bladen Het Vrije Volk en De Waarheid werd Goedhart al tijdens zijn PvdA-lidmaatschap afgeschilderd als 'ultrarechtse' figuur binnen het zeer rechtse Democratisch Appèl. Een interview dat Goedhart op 10 januari 1970 gaf aan het blad Accent, waarin hij betoogde dat de verschillen tussen PvdA en VVD schromelijk werden overdreven, riep veel reacties op. Het Vrije Volk zag in het optreden van Goedhart een consequente politieke koers: 'voor de oorlog communist; vlak voor, tijdens en na de oorlog socialist, nu nog bestuurslid van een behoudend Democratisch Appèl en straks de VVD?'.³²³ Dat VVD-senator Harm Van Riel zijn instemming met de standpunten van Goedhart had betuigd, werd door De Waarheid als zeer ernstig opgevat omdat Van Riel 'zelfs in de VVD' als een uiterst rechtse figuur bekend stond.³²⁴ Het Nederlands Dagblad was iets milder en noemde Goedhart 'al jaren lang enigszins een buitenbeentje'.³²⁵

De ophef rondom Goedhart naderde zijn climax rond 12 mei: op die dag kondigden De Waarheid en Het Vrije Volk aan dat het Democratisch Appèl besloten had op zeer korte termijn uit de PvdA te stappen.³²⁶ Op 13 mei volgde de toespraak van Goedhart die zijn breuk met de PvdA veroorzaakte.³²⁷ De reacties waren gemengd. De Tijd roemde het optreden van Den Uyl: hij had er verstandig aan gedaan het debat aan te grijpen als breekpunt en kon zo de eer aan zichzelf houden.³²⁸ Het Vrije Volk zei niet te treuren om Goedhart en stemde in met Den Uyls uitspraak dat dit uittreden 'nauwelijks meer dan een rimpeling' in het politieke landschap betekende.³²⁹ Ook de Leeuwarder Courant constateerde die rimpeling: de eerste weken zou de partij meer leden krijgen, maar daarna haar gebrek aan waarde tonen.³³⁰ Het zou overigens lastig worden de nieuwe fractie in de Kamer te plaatsen: moesten zij op basis

³²¹ 'Frits van der Poel laat de mensen praten. De dienst van DS'70 aan D'66', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 21-02-1970, 2.

³²² 'Dagelijks. Nieuwe club: DS'70, op oud motief gegrond', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 18-02-1970, 5.

³²³ 'Krant nog wal', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-01-1970, 7.

³²⁴ 'Warme instemming met artikel van Goedhart. Van Riel (VVD) voor samenwerking met "Democratisch Appèl"', *De Waarheid*, 14-01-1970, 2.

³²⁵ 'Socialistische tweespalt', *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 27-02-1970, 1.

³²⁶ 'Ultrarechtse groep gaat PvdA scheuren', *De Waarheid*, 12-05-1970, 3; 'Besluit zou al gevallen zijn: Democratisch Appèl nog deze maand uit PvdA en naar DS'70', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 12-05-1970, 3.

³²⁷ 'Goedhart en Schuitemaker overgelopen naar DS'70. Fractie PvdA in Kamer uiteen', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-05-1970, 1; 'Provocatorische rede in Cambodja-debat. Goedhart c.s. splitsen PvdA-fractie', *De Waarheid*, 14-05-1970, 1; 'DS'70 vijftiende partij in parlement. Den Uyl versnelt breuk. Schuitemaker en Goedhart uit fractie PvdA getreden', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 14-05-1970, 1; 'Democratisch Appèl heft zich op. Bestrijding Nieuw Links in PvdA is niet mogelijk. Tien leden uit partij?', *De Telegraaf*, 12-05-1970, 3; 'Twee Kamerleden naar DS'70. Scheuring verbijstert PvdA'ers. Verwarring in Kamer', *De Telegraaf*, 13-05-1970, 1.

³²⁸ 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 14-05-1970, 1.

³²⁹ 'Het Vrije Volk: Commentaar. Afsplitsing', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-05-1970, 3.

³³⁰ 'Dagelijks', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 14-05-1970, 5.

van hun socialisme links zitten, of op basis van hun gedrag rechts? Het opschuiven van de PPR zou volgens de Leeuwarder een oplossing bieden: de nieuwe fractie kwam zo dichterbij de Boerenpartij te zitten die getuige hun lofuitingen op Goedharts speech vast ‘boezemvrienden’ waren geworden.³³¹ De Waarheid ageerde nog feller tegen Goedhart en DS’70: een stem op deze partij zou gelijkstaan aan het steunen van Nixon en de Amerikaanse agressie, aldus het blad.³³² De krant schrok er niet voor terug om Goedhart flink door het slijk te halen: niet alleen was hij al veertig jaar lang tegen de arbeidersvakbewegingen, ook was hij zijn carrière begonnen als Telegraafredacteur en was zijn oorlogsverleden - waar andere kranten hem juist om bewierookten - toch niet zo zuiver.³³³

De linkse media waren zeer tegen de nieuwe partij gekant. DS’70 werd als rechtse afsplitsing verfoeid en kon in de ogen van Het Vrije Volk en De Waarheid dan ook niets goeds doen. Met name in De Waarheid werd alles aangegrepen om de nieuwe partij zo zwart mogelijk te maken. Rechtse en neutrale media stonden in hun benadering van de nieuwkomer juist aan de andere zijde van het spectrum. Zij bejubelden het uittreden van Goedhart en zagen dit als een teken dat de PvdA haar langste tijd had gehad. De kogel was eindelijk door de PvdA-kerk, maar De Telegraaf vroeg zich af of dit genoeg was om de ingedutte partij - die daarenboven nog zelfmoordneigingen had door haar Nieuw Linkse extremisme - nog wakker te schudden.³³⁴ Goedhart was zeer moedig en hij mocht zich tenminste een echte socialist noemen, aldus de krant.³³⁵ Het Nederlands Dagblad had dezelfde mening: DS’70 kwam op dat moment dichterbij de PvdA-doelstellingen uit 1946 dan de PvdA, dus had de nieuwe partij voldoende moreel recht om in de Kamer te komen.³³⁶ Opvallend is dat de nieuwe partij hier niet werd geroemd om haar rechtse ideeën, maar dat zij juist als links werd gewaardeerd.

Met het lijsttrekkerschap van Drees Junior kwam de partij opnieuw in de aandacht. De Leeuwarder Courant reageerde fel op dit lijsttrekkerschap: de oude heer Drees liet het tenminste na om net als zijn zoon toe te treden tot een ‘klein beweginkje zonder toekomst’. Volgens de krant zou het ‘Drees-effect’ voor stemmen zorgen, maar de vraag was vooral welk belang ermee gediend was dat Drees Junior in de Kamer zou komen. De partij had geen eigen punten en zou dan ook niets worden.³³⁷ CHU-voorzitter Johan Van Hulst meende dat DS’70 met Drees best een ‘behoorlijke bres in de socialistische gelederen’ zou kunnen slaan, maar noemde het partijprogramma evenwel erg conservatief.³³⁸ De Rotterdamse burgemeester Thomassen was zeer kritisch over Drees’ lijsttrekkerschap: ‘daar geeft de lommerd geen cent

³³¹ ‘Binnenskamer. Tweede Kamer werkt restanten af’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 19-05-1970, 13.

³³² ‘Nixon-liaal’, *De Waarheid*, 15-05-1970, 1.

³³³ ‘Frans Goedhart – 40 jaren actief tegen de arbeidersbeweging’, *De Waarheid*, 23-05-1970, 3.

³³⁴ ‘De kogel door de PvdA kerk’, *De Telegraaf*, 16-05-1970, 5.

³³⁵ ‘Wolven’, *De Telegraaf*, 21-05-1970, 3.

³³⁶ ‘Vijftiende fractie’, *Nederlands Dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 19-05-1970, 1.

³³⁷ ‘Dagelijks. Het “dr. Drees-effect” werkt voor DS’70’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 02-01-1971, 5.

³³⁸ ‘CHU-voorzitter: program DS’70 vrij conservatief’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 23-01-1971, 10.

voor'.³³⁹ Vondeling noemde de actie 'weinig elegant'.³⁴⁰ Dat Drees toetrad leverde daarnaast de vraag op wie er nu eigenlijk de baas was binnen de partij: was het DS'70 of Lijst Drees?³⁴¹

Drees zelf was vrij optimistisch: hij schatte zijn partij op vijf à tien zetels bij de komende verkiezingen. De rechtse Telegraaf was erg positief over de nieuwe partij en gaf dit tegengeluid de volle aandacht en verklaarde dat Drees' optreden 'met angst en beven' werd gadeslagen door de gevestigde partijen.³⁴² Zijn lijsttrekkerschap werd door de krant de 'belangrijkste nieuwe politieke ontwikkeling' genoemd en de kans dat DS'70 een succes kon worden was weliswaar nog klein, maar werd steeds groter.³⁴³ Dat Drees inderdaad een goede naam opbouwde vermeldde De Tijd: uit een gehouden steekproef bleek dat achttien procent van de ondervraagden vertrouwen in hem had.³⁴⁴

Dit vertrouwen, en ten dele het wantrouwen in de PvdA, bracht de nieuwe partij acht zetels bij de verkiezingen. Het Vrije Volk zag in de uitslagen 'een van de grootste verschuivingen in de naoorlogse politiek'. Met de uitslagen was Nederland echter onregeerbaar geworden, aldus het dagblad.³⁴⁵ Het Nederlands Dagblad noemde de politiek 'wellicht duisterder dan ooit tevoren'. Een eventuele meerderheid met DS'70 was niet alleen lastig te formeren, maar zou daarbij ook aan de krappe kant zijn, zo meende de krant.³⁴⁶ Het Vrije Volk riep op tot nieuwe verkiezingen, met in de tussentijd een PAK-minderheidskabinet. Een coalitie van de regeringspartijen plus DS'70 was geen goede optie: de VVD zou zich 'korzelig' gedragen vanwege de belastingverlagingplannen van DS'70 en DS'70 zou in haar overwinningsoes wellicht te hoge eisen stellen.³⁴⁷ De Leeuwarder Courant leverde een interessante bijdrage aan het debat met de stelling dat Drees zijn partij het slechtst verkocht had, maar toch de grootste winst had behaald. Volgens het blad was er sprake van erfopvolging binnen de familie Drees: er groeide een 'schaduwmonarchie' met als monarchen Willem I en nu wellicht Willem II.³⁴⁸ Op de voorpagina van De Telegraaf prijkte een prent met Drees afgebeeld als strohalm die de hand reikte aan de regeringspartijen. DS'70 zou in dit verband dan ook staan voor De Strohalm '70. De krant voorspelde een lastige formatie, maar zag in Drees en Berger wel ministeriabel potentieel. Omdat inflatiebestrijding bij de partij voorop zou blijven staan, hoefde men over de verkiezingsuitslagen niet al te ongelukkig te zijn, zo schreef de krant.³⁴⁹

³³⁹ 'Thomassen: "Kleine partijen nog geen dubbeltje waard..."', *Limburgsch Dagblad*, 11-01-1971, 3.

³⁴⁰ 'Drees junior, DS'70 en de (P)rofiteurs (v)an (d)e (A)rbeid', *De Telegraaf*, 16-01-1971, 3.

³⁴¹ 'DS'70 of lijst-Drees?', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 15-02-1971, 4.

³⁴² 'Als ambtenaar ben je afhankelijk van wat in Kamer wordt beslist en dat is in laatste 8 jaar niet zo best geweest' Drees jr. rekent op 5 à 10 zetels voor DS'70', *De Telegraaf*, 11-01-1971, 3.

³⁴³ 'W. Drees jr.', *De Telegraaf*, 07-01-1971, 3.

³⁴⁴ 'Ook groot vertrouwen. Drees jr. al goede bekende bij publiek', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 04-02-1971, 3.

³⁴⁵ 'Het Vrije Volk meent: Nieuwe stap nodig', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1971, 1.

³⁴⁶ 'Duistere uitslag', *Nederlands Dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 29-04-1971, 1.

³⁴⁷ 'Het Vrije Volk meent: Nieuwe stap nodig', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1971, 1.

³⁴⁸ 'Dus toch Willem II', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 29-04-1971, 1.

³⁴⁹ 'Sleutelpositie', *De Telegraaf*, 29-04-1971, 1.

DS'70 schoof met haar acht zetels direct aan aan de onderhandelingstafel. Voorafgaand aan de verkiezingen had Schmelzer al laten weten een mogelijke partner in DS'70 te zien.³⁵⁰ Ook in de Telegraaf werd die mogelijkheid al eerder besproken.³⁵¹ Na de verkiezingen opperden de meeste bladen de mogelijkheid tot een vijfpartijencoalitie, maar het vertrouwen was niet sterk. Het lukte uiteindelijk toch een kabinet te formeren waar de VVD en DS'70 'tegenstribbelend akkoord' mee gingen.³⁵² Het kabinet Biesheuvel was volgens Den Uyl niets meer dan het 'kabinet De Jong met een versterking van de rechtse inslag'.³⁵³ In de kranten overheerste de vraag hoe lang het kabinet stand zou houden. Informatieur Piet Steenkamp noemde de bezuinigingsprogramma's als mogelijk struikelblok van deze coalitie.³⁵⁴ De nieuwe ministers Dries Van Agt (KVP), Boersma en Piet Engels (KVP) noemden het kabinet niet hun 'eerste keus', tot frustratie van Wiegel en Berger.³⁵⁵

Het Vrije Volk was in haar uitspraken over het kabinet, en met name over DS'70, zeer kritisch. Er werd in een opiniestuk gesproken over het 'DoorDreesemd christendom' van het kabinet. De plannen van de partij werden in de krant vol ironie besproken. Zo zou Drees in de geest van zijn profijtbeginsel vooral nadenken over uitbreiding van wandelpaden, omdat de wegen te duur zouden worden. De wegenbelasting zou daarbij ook stijgen omdat ook de automobilist van de wandelpaden zou profiteren. Minister De Brauw was volgens het blad op de goede plek beland: hij had zelf negen jaar op de universiteit rondgehangen en zou de studentenprotesten van dat moment vast de baas kunnen worden.³⁵⁶ Het profijtbeginsel en andere ideeën van Drees vormden een dankbaar onderwerp om naar de kroon te steken. Het Vrije Volk zou de aanval later nog eens herhalen met het volgende voorbeeld:

'De auto moet duurder worden, want de automobilist moet meebetalen aan het openbaar vervoer. De auto moet voorts duurder worden om de mensen te dwingen het openbaar vervoer te nemen. De trein moet duurder worden, omdat wie profiteert van het openbaar vervoer ervoor dient te betalen.'³⁵⁷

De vraag of het kabinet de rit zou uitzitten, was voor de Leeuwarder Courant al snel beantwoord. Volgens het dagblad was wel zeker dat het kabinet haar regeerperiode niet zou volmaken; de situatie was veel ernstiger dan Steenkamp had geoordeeld.³⁵⁸ Desondanks

³⁵⁰ 'Binnenskamer. Schmelzer en DS'70', *Nieuwsblad van het Noorden*, 13-04-1970, 8.

³⁵¹ 'W. Drees Jr.', *De Telegraaf*, 07-01-1971, 3.

³⁵² 'VVD en DS'70 tegenstribbelend akkoord. 16 man's kabinet voor Biesheuvel', *De Telegraaf*, 18-06-1971, 1.

³⁵³ 'Den Uyl: kiezers hadden een beter kabinet verdiend. Felle kritiek oppositie na akkoord van "vijf"', *Limburgsch dagblad*, 19-06-1971, 1.

³⁵⁴ 'Uit de Kamer geklapt. Kabinet-Biesheuvel: voor hoe lang?', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 03-07-1971, 4; 'Commentaar. Barend, wat nu?', *Nieuwsblad van het Noorden*, 06-07-1971, 4.

³⁵⁵ 'Kabinet niet eerste keus. Wiegel is ontstemd over uitspraken ministers', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 05-08-1971, 1.

³⁵⁶ 'Frits van der Poel laat de mensen praten. DoorDreesemd christendom', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 07-08-1971, 4.

³⁵⁷ 'Frits van der Poel laat de mensen praten. Boersma moest maar opstappen', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 11-12-1971, 4.

³⁵⁸ 'Dagelijks. Strijd tussen partijen in regering laait al op', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 03-09-1971, 5.

waren berichten over de samenwerking tussen VVD en DS'70 gunstig, al zou de VVD vooral op de kiezers van DS'70 uit zijn.³⁵⁹

Rond december 1971 begon DS'70 druk te zetten op de regering om in te grijpen in de loon- en prijsontwikkelingen. Dit was opmerkelijk omdat DS'70-fractievoorzitter Berger hiermee in ging tegen het regeerakkoord.³⁶⁰ De druk van DS'70, plus de zeer langzame behandeling van de begrotingsbesprekingen, lieten het vertrouwen in de regering zeer snel vervliegen. Op oudjaar werd gesproken over 'Barend en de zevenklapper' en ook daarna werd gesteld dat het kabinet 'op zijn laatste benen' zou lopen.³⁶¹ Een interessante constatering in de Leeuwarder Courant die de politieke verhoudingen goed schetste, was die over de brutaliteit van DS'70: 'de jongste partij stelt de oude machten de wet en het is boeiend te zien of dat zal lukken'. Volgens De Waarheid was dit bepaald niet het geval: 'het lanceren van een politieke groepering in Nederland is zelden zo mislukt'.³⁶²

Uit opiniepeilingen aan het begin van 1972 bleek dat de positie van DS'70 flink was gedaald. Dit was aanleiding voor het blad De Tijd om te constateren dat het Drees-effect zijn langste tijd had gehad. DS'70 was nooit verder gekomen dan het stadium van PvdA-splinter. Drees maakte zich met alle maatregelen en prijsstijgingen impopulair en wist zo bij de kiezers geen 'balans tussen haat en liefde' te scheppen.³⁶³ Dat de partij weinig triomfen te vieren had concludeerde oud-minister Johan Witteveen (VVD): DS'70 had gefaald omdat van de verkiezingsbeloftes niets was waargemaakt. Ook Berger erkende dat zijn partij inderdaad een jaar had verspild. Dat hij niet ter verantwoording werd geroepen was voor het Vrije Volk tekenend: DS'70 was geen politieke partij maar een 'club doelloos in het centrum rondhangende lieden'.³⁶⁴

De verhoudingen in het kabinet werden verder op scherp gezet op toen Berger bij de begrotingsonderhandelingen zijn eisen met betrekking tot de loon- en prijsontwikkelingen ondersteunde met de onderliggende boodschap dat zijn fractie de coalitie zou verbreken als deze eisen niet werden ingewilligd.³⁶⁵ Drie dagen later, op 17 juli 1972, boden minister Drees en minister De Brauw hun ontslag aan aan de koningin. De afgetreden beriepen zich erop dat hun collega's onredelijke bezuinigingen wilden doorvoeren. Volgens Drees was er 'bewust op deze breuk aangestuurd'.³⁶⁶ De nieuweling DS'70 kreeg van haar voormalige coalitiepartners en de media de schuld toegeschoven van de kabinetscrisis. Biesheuvel en Wiegel benadrukten de hypocrisie die zij in DS'70 zagen: de partij die hamerde op

³⁵⁹ 'Samenwerking VVD en DS'70 nog erg innig', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 30-10-1971, 6; 'VVD-fractie leider Wiegel: DS'70 en VVD werken fantastisch samen. "Ik ben nog niet voor een fusie"', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 09-11-1971, 10.

³⁶⁰ 'Dagelijks. Voortdurend zwijgen geeft problemen', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 08-12-1971, 5; 'DS'70 valt loonbeleid fel aan: "Regering moet niet op tribune blijven zitten"', *De Telegraaf*, 08-12-1971, 3.

³⁶¹ 'Barend en de zevenklapper', *Limburgsch dagblad*, 31-12-1971, 3; 'Dagelijks. Loopt Biesheuvel op zijn laatste benen?', *Leeuwarder Courant*, 07-01-1972, 5.

³⁶² 'DS'70 politiek failliet. Kabinet-Biesheuvel afgetakeld', *De Waarheid*, 12-01-1972, 3.

³⁶³ 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 12-01-1972, 4.

³⁶⁴ 'Het falen van DS'70', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 21-03-1972, 4.

³⁶⁵ 'Dreigement van DS'70. Coalitie loopt ernstig gevaar', *De Telegraaf*, 14-07-1972, 1.

³⁶⁶ 'Afgetreden DS'70-ministers: "Er is bewust op deze breuk aangestuurd"', *Leeuwarder Courant*, 17-07-1972, 1.

bezuinigingen wilde die zelf niet accepteren.³⁶⁷ De Telegraaf verhaalde over een woedeaanval van Drees in het Catshuis, waarbij hij deuren openrukte en zich ‘in nauwelijks nog parlementaire bewoordingen’ uitte over de minister van Financiën.³⁶⁸

Na het uittreden van de twee DS’70-ministers bood het kabinet Biesheuvel haar ontslag aan. De koningin accepteerde dit echter niet en drong aan op een herstelpoging. Tijdens de onderhandelingen bleek dat de ARP hier tegen was en ook de KVP niet enthousiast was, maar desondanks wel bereid was te lijmen. CHU en VVD gaven aan dat zij DS’70 weer bij de coalitie wilden krijgen, maar de lijmpogingen strandden op de onwil van DS’70.³⁶⁹ Vooral Wiegel was hier ontevreden over: ‘DS’70 kan nog wel eens grote spijt krijgen’, verklaarde hij.³⁷⁰ DS’70 zelf bleef verbazingwekkend genoeg positief over de mogelijke gevolgen van haar optreden. Partijvoorzitter Fred Polak sprak over zestien zetels bij de volgende verkiezingen.³⁷¹

Recentelijk heeft Wiegel verklaard dat de electorale neergang van DS’70 bij de verkiezingen in 1972 een van de doelen was van de formering van het kabinet Biesheuvel II. De partij moest worden afgestraft voor de val van het kabinet Biesheuvel I. De kiezer zou zijn ongenoegen tonen over DS’70 en zijn stem juist aan de VVD, KVP, ARP, en CHU schenken omdat die doorzettingsvermogen hadden getoond, zo was de achterliggende gedachte.³⁷² Bij de verkiezingen in 1973 verkreeg DS’70 partij zes zetels, wat in 1977 verminderde tot één en in 1981 tot nul zetels. In 1983 hief de partij zich op.

5.4: Tussenconclusie

DS’70 werd na haar oprichting vooral gezien als een rimpeling in het politieke landschap die snel zou verdwijnen. De nieuwe partij vormde in eerste instantie een lokaal PvdA-probleem, maar groeide uit tot een landelijke partij. Dat DS’70 met acht zetels zou debuten werd in de beginperiode door niemand voorzien. De linkse pers en ook de PvdA en CPN waren zeer pessimistisch over de nieuwe groep: oprichter Van Stuijvenberg maakte ‘de vergissing van zijn leven’ en het was een partij ‘zonder toekomst’ die ‘niet aansloot bij de tijdgeest’. Het communistische De Waarheid voerde een ware hetze om DS’70 zo ongunstig mogelijk weg te zetten. Zo werd de partij consequent als ‘ultra-rechts’ bestempeld en werd zelfs het oorlogsverleden van Kamerlid Goedhart aangegrepen om de partij in diskrediet te brengen. Dat DS’70 een rechtse afsplitsing was, vormde voor de linkse partijen het grootste bezwaar. De partij was volgens hen helemaal niet zo sociaaldemocratisch als de naam deed vermoeden en als bewijs telde de bijval die de nieuwe partij van de Boerenpartij kreeg.

³⁶⁷ ‘VVD en DS’70 vechten over de schuldvraag’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 18-07-1972, 3; ‘Kabinet’, *De Telegraaf*, 18-07-1972, 3.

³⁶⁸ ‘Deurgeruk in Catshuis. Woede-aanval Drees werd begin einde’, *De Telegraaf*, 18-07-1972, 3.

³⁶⁹ ‘Grote verzoener CHU-er Tilanus: “DS’70 heeft hand al uitgestoken”’, *De Telegraaf*, 27-07-1972, 5; ‘DS’70 onthoudt Scholten jawoord. Breekpunt blijft loon- prijsbeleid’, *De Telegraaf*, 04-08-1972, 1.

³⁷⁰ ‘Wiegel over reconstructie kabinet: “DS’70 kan nog wel eens grote spijt krijgen”’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 10-08-1972, 3.

³⁷¹ ‘Dr. Drees verwijt zijn ex-collega’s besluiteloosheid’, *De Telegraaf*, 14-08-1972, 7.

³⁷² ‘De les van 1972: mijd de partij die is weggelopen’, *Trouw*, 31-05-2012, 18.

De perspectieven voor DS'70 verbeterden toen zij een gezicht vond in lijsttrekker Drees. Hij gaf de partij meer bekendheid, maar riep door zijn afkomst ook kritiek op. Drees viel als bliksemafleider te beschouwen: alle kritiek op de financiële denkbeelden van DS'70 en alle kritiek op de nieuwkomer werd op Drees geuit. Er volgden lacherige reacties op zijn aanstelling, waarbij woordgrappen over de 'junior' en toespelingen op zijn economische achtergrond werden gemaakt. Drees sterke positie in de partij was eveneens onderwerp van spot: was het nu DS'70 of de Lijst Drees? Tegenstanders van de partij voerden aan dat Drees' benoeming tot lijsttrekker niet op basis van zijn vaardigheden was, maar vanwege zijn achternaam. De naam Drees, zo was de verwachting, zou bij velen de herinnering aan 'Vadertje Drees' oproepen en op die manier voor stemmen zorgen. Vooral de Leeuwarder Courant keurde dit Drees-effect af: de mogelijkheid dat deze partij in de Kamer zou kunnen komen werd nu reëel, maar wat was het nut van nog een splinter in het parlement?

Moederpartij PvdA was niet blij met de afsplitsing en liet merken de partij niet voor vol aan te zien. Een schets van bepaalde ideeën werd in de woorden van de PvdA een 'scherts' en DS'70 was geen antwoord maar een vlucht. Opvallend is dat aanvankelijk zowel PvdA als VVD de nieuwe partij niet serieus namen. Schmelzer gaf juist aan voor DS'70 wel een rol te zien in het komende kabinet en dagblad De Telegraaf gaf de partij veel aandacht. De reacties op de aanstelling van het kabinet toonden de verontwaardiging onder de oppositiepartijen over de plek die deze nieuwkomer innam: DS'70 was een 'reservewiel' dat met zijn 'Drees-ideologie' de grote partijen eerst hun meerderheid ontnam, maar daarna wel vrolijk meeregeerde. De rechtse Boerenpartij was ontevreden: waarom werd Drees wel geloofd en Koekoek niet? De vijfpartijenconstructie zat zo wankel in elkaar, dat zelfs de bouwer ervan verwachtte dat een onderwerp als de overheidsuitgaven een struikelblok zou kunnen vormen.

Omdat DS'70 een afsplitsing was, moest zij zich door haar ideeën onderscheiden. De gevestigde partijen hebben de partij daar vanaf het begin op bekritiseerd, maar zagen in DS'70 geen gevaar. De partij had geen radicale staatsrechtelijke fantasieën en gaf aan niet lastig te doen over samenwerking met de confessionele partijen. DS'70 was best aanpassingsbereid: niet het afleggen van een getuigenis, maar meeregeren was het doel van de partij. Aanvankelijk was de partij desondanks een vreemde eend in de bijt; ze sloot ideologisch gezien niet geheel aan bij de PvdA en niet geheel bij de VVD. Het was voor de gevestigde partijen niet duidelijk wat voor vlees zij in de kuip hadden. Toen zij aan DS'70 een partner konden hebben om de oude coalitie aan een meerderheid te helpen, aarzelden zij echter niet om de partij binnen te halen. De acht zetels plaatsten DS'70 in een sleutelpositie en haar ingenomen houding maakte haar – anders dan bijvoorbeeld D'66 – een reële optie. De regeringsdeelname was voor DS'70 echter niet meer dan een gelegenheidssucces. Toen haar rol was uitgespeeld, werd DS'70 hard aan de kant gezet en kreeg zij alle schuld op zich geschoven.

DS'70 heeft zich niet tot daadwerkelijke onafhankelijke partij kunnen ontwikkelen. De tweedeling binnen de partij, gevormd door haar tweeledige oorsprong, was in de periode 1971-1972 niet direct zichtbaar, maar zorgde er wel voor dat de partij slecht georganiseerd bleef en er zelfs een scheuring ontstond in 1977. Deze scheuring, plus de kritiek die DS'70

over zich heen kreeg na de val van het kabinet Biesheuvel I, heeft de partij verhinderd zichzelf sterker te maken. De huidige mening over DS'70 berust dan ook vooral op deze twee dieptepunten. In plaats van een volwaardige partij te worden, zakte DS'70 langzaam af tot zij uiteindelijk geheel verdween.

Conclusie

In de onderzochte periode was er een belangrijke verandering binnen de politieke cultuur te constateren. Die viel hoofdzakelijk te herkennen in het verschil aan reacties op en de interactie rondom de PSP en die op D'66, de PPR en DS'70. De debatten aan het einde van de jaren vijftig waren nog erg zakelijk en wellicht zelfs stoffig te noemen. De PSP sloot hier vrij goed bij aan met haar lange betogen en zorgde voor weinig spektakel. Heel anders was dat rondom de nieuwkomers die in de tweede helft van de jaren zestig in het parlement kwamen. Er ontstonden felle debatten met veel interrupties die soms ook vrij persoonlijk konden worden. Dit was onder andere het gevolg van – en bij D'66 mede dankzij – de veranderende omgangsvormen. Van Mierlo introduceerde een vlottere en informelere stijl – ‘een scheutje Amsterdam in de Haagse port’ – dan die de Kamer tot dan toe gewend was. Zo kregen humor en scherpe aanvallen een grotere plaats in de onderlinge interactie. Boer Koekoek had al eerder een afwijkend geluid in de Kamer laten horen, maar dit kwam slechts van één kant en was een duidelijk teken van een antiparlementaire houding. Door zijn simplistische uitspraken en zijn boerse manieren zal Koekoek voor velen eerder een voorbeeld zijn geweest van hoe het niet moest, dan dat hij hierin werd nagevolgd. Bij D'66 en de daarna volgende partijen was de lossere stijl juist niet meer voorbehouden aan de nieuwkomers zelf: ook gevestigde partijen als de VVD, PvdA, KVP en de ARP gingen hierin mee.

Een belangrijke overeenkomst tussen de onderzochte partijen zit hem in de reacties op hun oprichting. Die reacties waren in alle gevallen negatief, al moet daarbij wel het onderscheid gemaakt worden tussen de partijen die door afsplitsing al eerder in de Kamer vertegenwoordigd waren en de partijen die pas na de verkiezingen in het parlement kwamen. Bij de afsplitsingen werd er niet alleen in de media, maar ook in de Kamer kritiek geleverd. De kritiek op deze nieuwkomers was in een aantal gevallen feller dan bij geheel nieuwe partijen. Dit is ten dele te verklaren vanuit de rancune die de afsplitsing bij de moederpartij opriep. Ook de overige gevestigde partijen waren negatief over de afsplitsingen: dat een nieuwe groep zich uit hun midden losmaakte werd die groep eerder kwalijk genomen dan dat zij erom werd bejubeld. Een veelgemaakt verwijt aan de splintergroepen was dat van zetelroof en ontrouw, naast het vooral aan de PPR geuite standpunt dat men beter binnen de partij had kunnen blijven. Bij de PPR was er daarbij nog sprake van een onvolledige afsplitsing: niet de gehele groep radicalen, maar slechts een deel daarvan was uit de KVP gestapt. De gevestigde partijen zetten de PPR en DS'70 consequent weg als kansloze initiatieven: een vervelende minderheid was, nadat zij haar mening in de moederpartij niet kon doordrukken, uitgestapt en was een eigen partij gestart. Het nut van de splinters was voor de oude partijen dan ook geheel onduidelijk: wie was hier nu mee gediend? ‘Gewoon doorgaan met ademen’, zo was een reactie op de PPR. De geheel nieuwe partijen waren in de ogen van de bestaande orde niet veel beter: de PSP was een ‘niet reële optie’ en was niet nodig, zo betuigde vooral de PvdA. D'66 op haar beurt was een zootje charmante amateurs, dat nog niet door had hoe het eigenlijk allemaal werkte en ook het verschil tussen links en rechts niet kende. Omdat D'66 in de ogen van de gevestigde partijen weinig schade kon aanbrengen, lieten zij deze nieuwkomer maar begaan, maar wezen haar daarbij wel op haar tekortkomingen en onervarenheid.

De reacties van de gevestigde partijen op het optreden van nieuwkomers in de Kamer waren in de onderzochte gevallen veelal negatief. Ook de naar aanleiding van de verkiezingsuitslagen gedane uitspraken gaven weinig blijk van waardering. Vooral de positie die DS'70 na de verkiezingen in 1971 innam, werd door de oppositiepartijen sterk beklagd. In de Kamer lieten de gezetelde partijen veelvuldig merken de nieuwelingen niet serieus te nemen. Van een voorbedachte of strikt nagevolgde strategie lijkt geen sprake te zijn, maar eerder van ongeplande plagerijen en het elkaar eens goed de oren wassen. Men maakte grappen over de nieuwe leden, probeerde hen de les te lezen en sprak aversie openlijk uit. Uit die behandeling spreekt een zeker gevoel van superioriteit vanuit de gevestigde partijen, die zich niet echt bedreigd voelden. Zeker bij D'66 leken de discussies vaak eerder een spelletje te zijn dan een bittere strijd om de heerschappij. Bij de PPR en DS'70 was er minder sprake van een luchtig spel, maar juist van meer ontevredenheid over deze ontrouwen.

De onderlinge grappenmakerij was niet exclusief aan de nieuwkomers verbonden, maar maakte deel uit van de nieuwe politieke stijl in de tweede helft van de jaren zestig. Een incident als Wiegels uitspraak 'Sinterklaas bestaat!' is hiervan het bekendste voorbeeld. De nieuwkomers vormden bij uitstek een onderwerp voor deze spot en humor. Met name D'66 kon rekenen op aanvallen op de persoon, al was hiervan ook bij de PPR en DS'70 sprake. Commentaar op de partijpunten van D'66 was er ook, maar de meeste kritiek was er op het handelen van de partij en de daardoor ontstane chaos. Van Mierlo en zijn fractiegenoten ontbeerden de nodige politieke kennis en gooiden procedures en debatten overhoop. Het stel 'ijverige lezertjes' moest maar afwachten wat de 'politieke rotten' zouden zeggen en moesten vooral niet te veel moties indienen. Deze behandeling getuigde van ironie en een zekere poging tot disciplineren: pas als men alle regeltjes kende, mocht men het politieke spel meespelen. De samenwerking die D'66 met de PvdA aanging, werd meermaals belachelijk gemaakt: het paste blijkbaar niet dat een nieuwe partij zo vlug aansluiting vond bij een reeds bestaande.

Ook bij de PPR werd de samenwerking met de PvdA afgekeurd: als Janssen en zijn collega's zoveel verwantschap met de PvdA voelden, dan moesten ze daar maar lid van worden. Moederpartij KVP haalde veelvuldig uit naar de afgesplitste groep en ook de VVD was zeer fel in haar kritiek. De linkse CPN sprak over een abortus, de rechtse Boerenpartij over een stel ontrouwe radicalen. De PPR werd, anders dan D'66, meer op haar oorsprong en verdienste voor de Nederlandse politiek bekritiseerd dan op het persoonlijk vlak. De leden hadden in tegenstelling tot die van D'66 wel politieke ervaring, dus was het minder effectief hen juist hierop aan te vallen. Niettemin werden er toch opmerkingen gemaakt om de leden als amateuristisch en slecht ingelicht weg te zetten. Als afsplitsing slaagde de PPR er niet in zich als zelfstandig te presenteren en werd zij bijna uitsluitend negatief gewaardeerd. Ook het PAK deed haar geen goed: de toch al vrij onbekende PPR werd daarin overschaduwd door de PvdA. Bij DS'70 was de situatie anders: de partij had een bekend en professioneel gezicht in lijsttrekker Drees. In de Kamer werd de meeste kritiek geleverd op Drees en zijn financiële denkbeelden. Met name moederpartij PvdA, maar ook concurrent VVD, waren negatief. Met de financiële plannen werd in een sfeer van meligheid en spot veelvuldig de draak gestoken: zo veranderde een schets in een scherts en werd het profijtbeginsel in de media ad absurdum

doorgevoerd. Toen bleek dat de partij acht zetels veroverd had, verstomde alle kritiek vanuit de coalitiepartijen: DS'70 was een samenwerkingspartner geworden. De kritiek vanuit de CPN, de PvdA en de Boerenpartij verstomde echter niet: het 'reservewiel' DS'70 deed dan wel net alsof ze nieuw was, maar regeerde ondertussen mooi mee met de oude partijen.

De houding die de nieuwkomers innamen ten opzichte van de gevestigde politieke partijen en het bestaande bestel vormde een belangrijke factor in de onderlinge omgang. De PSP zag zichzelf als kleine partij en had meer ten doel een getuigenis- dan wel belangenpartij te zijn dan om mee te regeren. De partij wilde een alternatief bieden voor de hoofdstromingen en plaatste zich daarmee buiten de gebaande paden, maar was zich ervan bewust dat zij hiermee niet veel aanhang zou verwerven. In de praktijk kwam het vooral neer op het preken van het pacifisme en het spreken volgens de geldende en oude normen. De bestaande partijen zagen hier weinig gevaar in en lieten de partij dan ook links liggen. D'66 vormde voor de bestaande partijen een enigma: de partij had afwijkende radicale ideeën en wilde met inbegrip van zichzelf alle partijen 'opblazen'. In de praktijk bleek echter dat de partij boven alles pragmatisch was en veel van de stellige ideeën zijn ook in latere perioden niet gerealiseerd. De PPR wilde eveneens een hervorming van het bestaande bestel, maar wilde dit volgens de polarisatiegedachte. De partij zette zich af tegen de confessionele middenpartijen, die zouden moeten wijken voor een progressieve samenwerking waarin de PvdA het voortouw nam. DS'70 tenslotte wilde juist niet op deze nieuwe politieke toer: zij wilde het herstel van de oude PvdA en van de oude politieke werkwijze. Met ambtenaar Drees aan de top paste de partij redelijk goed binnen het bestaande bestel: samenwerking met de confessionelen werd niet afgewezen en ook de nieuwe staatsrechtelijke ideeën van D'66 en de PPR ontbraken bij DS'70.

In het optreden van de vier onderzochte partijen is een zekere dualiteit te ontdekken tussen de ingenomen houding en het daadwerkelijke handelen. De vier nieuwkomers wilden allemaal een verandering van de bestaande politiek. Vooral D'66 voerde in dit opzicht een sterke retoriek. De botsing tussen de oude partijen en deze nieuwkomer had veel heftiger kunnen zijn, maar was toch vrij lauw: de zittende Tweede Kamerleden en gevestigde partijen waren niet zo snel onder de indruk. In de praktijk bleek daarenboven dat de partijen hun best deden zich aan de bestaande situatie aan te passen en binnen de bestaande regels te werken. De nieuwelingen kregen in het politieke klimaat een kans en toonden aan tot aanpassing en medewerking bereid te zijn. Dit werd ook door de bestaande partijen opgemerkt. Dit nam hun kritiek uiteraard niet weg, maar voorkwam dat de nieuwkomers in een sterk geïsoleerde positie geraakten zoals de CPN of de Boerenpartij. Drie van de vier partijen waren er in geslaagd om kort na hun oprichting aan de regering deel te nemen. Vooral bij D'66 viel in de reacties van de gevestigde partijen en in de media te merken dat de partij weliswaar nog een buitenbeentje was, maar dat zij na verloop van tijd met enige vingerwijzingen een gerespecteerde partij zou kunnen worden.

Zoals is gebleken waren de bestaande partijen over het algemeen niet blij met nieuwkomers. Hun ontvangst werd grotendeels bepaald door het politieke klimaat en de politieke cultuur van het moment. Het waren niet zozeer de nieuwkomers zelf, maar juist de politieke behoeftes en de stand van zaken die belangrijk waren. Voor de PSP, PPR en DS'70

geldt dat zij in een periode opkwamen waarin de politieke cultuur grotendeels was uitgekristalliseerd en vast lag. De PSP was een partij van de oude stijl en kwam op in een verzuimd politiek bestel met een onderwerp dat pas enkele jaren later echt aan zou slaan. Er bestond bij de gevestigde partijen geen behoefte aan nieuwe ideeën en partijen: de grote partijen waren er in de sfeer van de ontzuiling van overtuigd dat eventuele wijzigingen in het politieke bestel door henzelf zouden kunnen worden voltrokken. Daarbij konden zich in de stijve en zakelijke politieke cultuur weinig verrassingen voordoen: scherpe interactie ontbrak en de PSP kon gemakkelijk naar een positie aan de zijlijn worden gemanoeuvreed. Zelfs op haar hoogtepunt was de partij niet meer dan een getuigenispartij die het centrum van de politieke macht niet kon bereiken.

Bij de PPR en DS'70 was de politieke cultuurverandering grotendeels voltrokken, zodat ook zij hierop slechts weinig invloed hadden. Wel werden kleine partijen vanaf de tweede helft van de jaren zestig steeds belangrijker om de verhoudingen te bepalen. De ontwikkelingen die leidden tot de afsplitsing van deze twee partijen vonden hun oorsprong rond 1966: in 1968 en 1970 waren de twee nieuwkomers eigenlijk al te laat om de cultuurverandering een richting mee te geven. In plaats daarvan werden zij ten dele gevormd door die cultuur, die in het teken stond van de polarisatie. De PPR was hier onderdeel van door te streven naar een progressief blok en de polarisering tot een grove tweedeling te willen doorvoeren. Bij de progressieve partijen vond de PPR daarom aansluiting, maar bij de confessionelen en liberalen juist niet: die twijfelden zeer aan de 'concentratie door afsplitsing'. DS'70 trok zich als bestuurderspartij in spe juist niets van de polarisatie aan en kon profiteren van het moment. De gevestigde partijen hebben DS'70 gebruikt en daarbij niet als vol- en gelijkwaardig partner gerespecteerd.

Waar de andere drie onderzochte partijen te vroeg of te laat waren om hun stempel op de politieke cultuur te kunnen drukken, kwam D'66 precies op een omslagpunt in de Nederlandse politiek binnen. Er was grote instabiliteit en onzekerheid: de confessionelen waren hun vanzelfsprekende meerderheid kwijt en de bestaande partijen zochten wanhopig naar de te volgen nieuwe koers. De politieke cultuur lag nog niet vast en D'66 kon in dit zoekende klimaat een scharnierfunctie vervullen. D'66 was een mengvorm van de PvdA en de VVD, zette zich af tegen het bestaande bestel en week met haar pragmatische politiek flink af van de bestaande partijen. Die partijen waren er niet in geslaagd de regie in handen te houden en moesten zich door de nieuwkomer en haar grootse entree een nieuwe kant op laten manoeuvreren. De reacties van de gevestigde partijen geven echter geen aanleiding te veronderstellen dat zij hier een groot gevaar zagen. De omgang met de nieuwkomers werd gekenmerkt door neerbuigende spot en ironische opmerkingen, wat eerder wijst op een houding van superioriteit die de gevestigde partijen koesterden dan een houding van angst. De Tweede Kamer was ondanks de vele spraakmakende nieuwkomers in de onderzochte periode een stevig instituut. De nieuwe partijen kwamen met nieuwe ideeën en handelswijzen in de Kamer, maar deden in de praktijk toch hun best om in het bestaande bestel te passen. Er heeft op het gebied van de onderlinge omgang en interactie een belangrijke verandering plaatsgevonden, waarbij het debat lossier en informeler werd. Bij D'66 werd dit nog als teach in en politiek café bestempeld, waarbij het niveau vooral niet moest afzakken. Bij de PPR en

DS'70 zijn juist de gevestigde partijen in die stijl gaan werken: de humor en scherpe interrupties die rond D'66 zoveel ophef maakten, werden nu tegen de nieuwkomers ingezet.

Literatuurlijst

Primaire bronnen:

- H. van den Doel, H. Lammers e.a., *Tien over Rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966).
- J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam 1967).
- Initiatiefcomité Democraten '66, *Appèl. Aan iedere Nederlander die ongerust is* (Den Haag 15 september 1966).
- E. Jurgens, *De PPR op aarde* (Nieuwendijk 1970).

Krantenartikelen:

- 'Aagje Aarden', *De Telegraaf*, 26-10-1968, 3.
- 'Actie "Hoepel op, Aarden" groot succes', *De Telegraaf*, 06-03-1968, 1.
- 'Afgetreden DS'70-ministers: "Er is bewust op deze breuk aangestuurd"', *Leeuwarder Courant*, 17-07-1972, 1.
- 'Alleen vreugde bij AR. Grote partijen teleurgesteld. D'66 totaal overrompeld', *De Telegraaf*, 16-02-1967, 9.
- "'Als ambtenaar ben je afhankelijk van wat in Kamer wordt beslist en dat is in laatste 8 jaar niet zo best geweest" Drees jr. rekent op 5 à 10 zetels voor DS'70', *De Telegraaf*, 11-01-1971, 3.
- 'André van der Louw over DS'70: "Elke afsplitsing is alleen maar jammer". Dr. Vondeling: een vergissing', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 02-03-1970, 12.
- 'Antirevolutionair Bas de Gaay Fortman (32): AR kiezers moeten op 18 maart op de PPR stemmen', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 14-02-1970, 3.
- 'Barend en de zevenklapper', *Limburgsch dagblad*, 31-12-1971, 3.
- 'Bas de Gaay Fortman: PPR moet in Kamer aanwezig blijven', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 29-10-1971, 3.
- 'Begin van kentering', *Gereformeerd gezinsblad*, 17-03-1967, 1.
- 'Besluit zou al gevallen zijn: Democratisch Appèl nog deze maand uit PvdA en naar DS'70', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 12-05-1970, 3.
- 'Biesheuvel heet begeerde bruid? "Nee," zegt Schmelzer, "hij is de trouwste aller huisvrouwen"', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 15-11-1968, 13.
- 'Binnenskamer. Schmelzer en DS'70', *Nieuwsblad van het Noorden*, 13-04-1970, 8.
- 'Binnenskamer. Tweede Kamer werkt restanten af', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 19-05-1970, 13.
- 'Bogaers: PPR doet niets aan verloedering', *Het Vrije Volk*, 21-10-1970, 13.
- 'CHU en BP winnen. Radikalen in Eerste Kamer gekozen.', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 03-07-1969, 6.
- 'CHU-voorzitter: program DS'70 vrij conservatief', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 23-01-1971, 10.
- 'Commentaar', *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 28-02-1968, 11.

- 'Commentaar', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 27-02-1968, 2.
- 'Commentaar', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 28-02-1968, 2.
- 'Commentaar', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1968, 3.
- 'Commentaar', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 17-03-1970, 3.
- 'Commentaar. Barend, wat nu?', *Nieuwsblad van het Noorden*, 06-07-1971, 4.
- 'Commentaar. Onlustig', *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 16-02-1967, 1.
- 'Conflict in Eindhovense PvdA verscherpt', *De Waarheid*, 31-10-1969, 3.
- 'Conflict in PvdA Eindhoven. Raadsfractie met royement bedreigd', *De Waarheid*, 08-12-1969, 3.
- 'Congresrede van Paul de Groot. "Communisten, vooraan in de strijd tegen de reactie!" Eenheid der arbeidersklasse: logisch en noodzakelijk antwoord op offensief ondernemers', *De Waarheid*, 27-12-1958, 4.
- 'D'66 groot nieuws in Amerika', *De Telegraaf*, 18-02-1967, 25.
- 'D'66 grote overwinnaar', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 16-02-1967, 1.
- 'Dagelijks', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 14-05-1970, 5.
- 'Dagelijks', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 30-08-1970, 5.
- 'Dagelijks. Het "dr. Drees-effect" werkt voor DS'70', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 02-01-1971, 5.
- 'Dagelijks. Loopt Biesheuvel op zijn laatste benen?', *Leeuwarder Courant*, 07-01-1972, 5.
- 'Dagelijks. Nieuwe club: DS'70, op oud motief gegrond', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 18-02-1970, 5.
- 'Dagelijks. Strijd tussen partijen in regering laait al op', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 03-09-1971, 5.
- 'Dagelijks. Voortdurend zwijgen geeft problemen', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 08-12-1971, 5.
- 'De christen en de atoomwapenen. De Christenen zijn aangeland op het punt, dat vraag rijst: "Mag dit nog?" Voorbereidende conferentie "Nieuw Politiek Ethos" in vormingscentrum "De Oorsprong"', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 05-03-1958, 5.
- 'De kogel door de PvdA kerk', *De Telegraaf*, 16-05-1970, 5.
- 'De les van 1972: mijd de partij die is weggelopen', *Trouw*, 31-05-2012, 18.
- 'De pers en de verkiezingen', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-05-1958, 3.
- 'De P.S.P.', *De Telegraaf*, 13-03-1959, 1.
- 'De week van D'66', *Het Vrije Volk*, 22-04-1967, 6.
- 'Democraten beleven slechts de weeën: geboorte van D'66 uitgesteld', *De Tijd De Maasbode*, 19-12-1966, 3.
- 'Democraten '66 willen nieuwe spelregels voor onze politiek', *De Telegraaf*, 16-09-1966, 7.
- 'Democratisch Appèl heft zich op. Bestrijding Nieuw Links in PvdA is niet mogelijk. Tien leden uit partij?', *De Telegraaf*, 12-05-1970, 3.

- ‘Den Uyl: kiezers hadden een beter kabinet verdiend. Felle kritiek oppositie na akkoord van “vijf”’, *Limburgsch dagblad*, 19-06-1971, 1.
- ‘Deurgeruk in Catshuis. Woede-aanval Drees werd begin einde’, *De Telegraaf*, 18-07-1972, 3.
- ‘“Dissidente” opvolgster Tans. Kandidate DS’70 zal Kamerzetel PvdA accepteren’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 11-03-1970, 15.
- ‘“Doorbraak in z’n hemd” Prof. Romme over de politieke situatie’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 28-04-1958, 2.
- ‘Dr. Drees verwijt zijn ex-collega’s besluiteloosheid’, *De Telegraaf*, 14-08-1972, 7.
- ‘Drees junior, DS’70 en de (P)rofiteurs (v)an (d)e (A)rbeid’, *De Telegraaf*, 16-01-1971, 3.
- ‘Dreigement van DS’70. Coalitie loopt ernstig gevaar’, *De Telegraaf*, 14-07-1972, 1.
- ‘Drs. Bogaers’, *De Telegraaf*, 02-07-1968, 3.
- ‘DS’70 of lijst-Drees?’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 15-02-1971, 4.
- ‘DS’70 onthoudt Scholten jawoord. Breekpunt blijft loon- prijsbeleid’, *De Telegraaf*, 04-08-1972, 1.
- ‘DS’70 politiek failliet. Kabinet-Biesheuvel afgetakeld’, *De Waarheid*, 12-01-1972, 3.
- ‘DS’70 valt loonbeleid fel aan: “Regering moet niet op tribune blijven zitten”’, *De Telegraaf*, 08-12-1971, 3.
- ‘DS’70 vijftiende partij in parlement. Den Uyl versnelt breuk. Schuitemaker en Goedhart uit fractie PvdA getreden’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 14-05-1970, 1.
- ‘Duistere uitslag’, *Nederlands Dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 29-04-1971, 1.
- ‘Dus toch Willem II’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 29-04-1971, 1.
- ‘E. Jurgens in verbitterde afscheidsrede: leiders christelijke partijen houden vernieuwing tegen’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-06-1970, 3.
- ‘Een jaar Politieke Partij Radikalen. Jurgens: “Ik hoop op nieuwe krachten in PvdA”’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 28-02-1969, 5.
- ‘Een welkome afwisseling: het jeugdige gezicht van de partij die Wat Anders wil’, *De Telegraaf*, 18-02-1967, 3.
- ‘Elders geknipt’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 08-05-1958, 2.
- ‘Enthousiaste ontvangst. Radikalen nu partij.’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1968, 4.
- ‘Financiële moeilijkheden door massaal ledenverlies. KVP doet beroep op ondernemers. Middelen nauwelijks voldoende voor normale uitgaven.’, *De Waarheid*, 21-03-1968, 1.
- ‘Fractieleiders over het kabinet gereserveerd’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 01-10-1958, 7.
- ‘Frans Goedhart – 40 jaren actief tegen de arbeidersbeweging’, *De Waarheid*, 23-05-1970, 3.
- ‘Frits van der Poel laat de mensen praten. Boersma moest maar opstappen’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 11-12-1971, 4.

- 'Frits van der Poel laat de mensen praten. De dienst van DS'70 aan D'66', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 21-02-1970, 2.
- 'Frits van der Poel laat de mensen praten. DoorDreesemd christendom', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 07-08-1971, 4.
- 'Géén factor', *De Telegraaf*, 21-04-1969, 3.
- 'Gevonden voer', *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 19-04-1958, 1.
- 'Goedhart en Schuitemaker overgelopen naar DS'70. Fractie PvdA in Kamer uiteen', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-05-1970, 1.
- 'Goedhart-groep dreigt met verdere scheuring', *De Waarheid*, 13-03-1970, 2.
- 'Groep radicalen: PPR niet meer meedoen aan verkiezingen', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 05-10-1971, 3.
- 'Grote verzoener CHU-er Tilanus: "DS'70 heeft hand al uitgestoken"', *De Telegraaf*, 27-07-1972, 5.
- 'Haagse Nootjes: Afgang van drs. Boersma in de Tweede Kamer', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 17-06-1967, 13.
- 'Haagse Nootjes: Kabinet liet deze week iets van gezicht zien', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 27-05-1967, 13.
- 'Haagse nootjes: Van Mierlo logenstrafte verhaaltjes rond D'66', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 22-4-1967, 13.
- 'Harry Verheij over de verkiezingsuitslagen: Ondanks reactionaire campagne in 59 gemeenten vooruitgang. Bestrijding van rechtse groep versterken', *De Waarheid*, 06-06-1958, 3.
- 'Het falen van DS'70', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 21-03-1972, 4.
- 'Het nieuwe kabinet', *Gereformeerd Gezinsblad*, 24-04-1967, 1.
- 'Het Vrije Volk: Commentaar. Afsplitsing', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-05-1970, 3.
- 'Het Vrije Volk meent: Nieuwe stap nodig', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1971, 1.
- 'Ingezonden. Plaats voor kleine partijen?' *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 19-02-1958, 7.
- 'Jaarvergadering in Groningen. Voorzitter CHU spreekt vertrouwen uit in KVP', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 17-05-1968, 3.
- 'Jeugd bracht D'66 fors in Tweede Kamer. Grote partijen verliezen', *De Telegraaf*, 16-02-1967, 1.
- 'Jurgens en Van der Louw. PPR en PvdA samen op toernee', *De Tijd: dagblad van Nederland*, 12-02-1970, 8.
- 'Jurgens nieuwe PPR-voorzitter. "Ons eigen hachje minder belangrijk dan vorming van progressief blok"', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 07-10-1968, 4.
- 'Kabinet', *De Telegraaf*, 18-07-1972, 3.
- 'Kabinet niet eerste keus. Wiegel is ontstemd over uitspraken ministers', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 05-08-1971, 1.

- 'Kamercamera. Minister vergat tijd en ging af als gieter. Koekoek: "Het is al laat..."', *Nieuwsblad van het Noorden*, 24-06-1967, 3.
- 'Kijk op: D'66 – Duits aanbevolen', *De Waarheid*, 26-01-1967, 3.
- 'Krant nog wal', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-01-1970, 7.
- 'Kranten over verkiezingen', *Limburgsch dagblad*, 30-04-1971, 5.
- 'KrimpPEND PAK', *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 24-09-1969, 1.
- 'KVP-Limburg gelooft niet in zuigkracht PPR', *Friese Koerier: hoofdblad van Friesland*, 09-12-1968, 13.
- 'K.V.P.-voorzitter Mr. Van Doorn: Algehele situatie is er niet eenvoudiger op geworden. Prof. Beel: Men is trouw gebleven. Vermeer: P.v.d.A. waarschijnlijk in de oppositie', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 13-03-1959, 1.
- 'KVP-voorzitter Van der Stee: "Linkse concentratie is mislukking"', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 17-09-1968, 3.
- 'Kwestie PvdA-Eindhoven naar een climax', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 12-01-1970.
- 'Mening. Opzet van links is gelukt', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1971, 4.
- 'Met breekijzer op het politieke stelsel in: Van Mierlo over D'66: Volkspartij, - meer niet', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 27-10-1966, 3.
- 'Minder behoefte tot ontploffen bij D'66', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 29-11-1968, 1.
- 'Mislukt', *De Telegraaf*, 22-10-1970, 3.
- 'Mr. Biesheuvel geeft D.S.'70 geen kans. Vele politici zien verder verval PvdA', *De Telegraaf*, 17-02-1970, 3.
- 'Mr. Van Mierlo zorgde voor veel opwinding', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 21-04-1967, 3.
- 'Na de Nacht van Schmelzer: De Dag van D'66', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16-02-1967, 1.
- 'Na de regeringsverklaring: Doeltreffende bestrijding werkeloosheid blijft uit', *De Waarheid*, 21-04-1967, 4.
- 'Nieuwe partij wil de Kamer in', *De Telegraaf*, 31-01-1970, 3.
- 'NIPO-onderzoek: KVP verliest zes zetels', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 07-03-1970, 1.
- 'Nixon-liaal', *De Waarheid*, 15-05-1970, 1.
- 'Om geld voor tegenactie: Groep in KVP klopt aan bij bedrijfsleven', *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 21-03-1968, 1.
- 'Onduidelijk gezanik', *De Telegraaf*, 08-04-1967, 3.
- 'Ontrouwe KVP'ers slaan PPR over', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 29-04-1971, 4.
- 'Ook groot vertrouwen. Drees jr. al goede bekende bij publiek', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 04-02-1971, 3.
- 'Op vergadering PPR: Radikalen willen partij opheffen', *De Telegraaf*, 15-06-1970, 11.

- 'Parade der debutanten: De Jong(e) Veertien ontmoet oude en nieuwe captains', *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 14-04-1967, 17.
- 'Partijbestuur bemiddelt in conflict PvdA-Eindhoven', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 04-11-1969, 6.
- 'Politiek bezien. Huidig partijsysteem is vastgelopen', *De Telegraaf*, 07-01-1970, 4.
- 'Politieke eendagsvlieg', *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 02-09-1970, 1.
- 'Politieke ommetjes: Democraten '66', *Gereformeerd Gezinsblad*, 06-02-1967, 2.
- 'PPR blijft radicaal', *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 20-10-1970, 3.
- 'PPR neemt afscheid van de ARP', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 19-12-1968, 1.
- 'PPR verwacht vijf tot zeven Kamerzetels', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-01-1971, 3.
- 'PPR-perikelen', *Nederlands Dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 08-11-1971, 1.
- 'PPR-sekte', *De Telegraaf*, 17-12-1968, 3.
- 'Provocatorische rede in Cambodja-debat. Goedhart c.s. splitsen PvdA-fractie', *De Waarheid*, 14-05-1970, 1.
- 'PvdA hield congres van boerenkool en verveling', *De Telegraaf*, 19-01-1970, 3.
- 'PvdA-verontrusten verenigen zich. Nieuwe socialistische partij: DS'70', *De Telegraaf*, 16-02-1970, 3.
- 'PvdA-voorzitter Vondeling over oprichter DS'70: "Hij maakt de vergissing van zijn leven"', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 18-02-1970, 3.
- 'Radiogesprek over bestaansredenen PSP', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 19-01-1959, 2.
- 'Ra-ra-radicaal', *De Telegraaf*, 07-03-1968, 3.
- 'Radicaal verknoeid', *De Telegraaf*, 28-02-1968, 3.
- 'Regeringsverklaring in Kamer. Mr. Biesheuvel bepleit herziening buitl. Beleid', *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 20-04-1967, 7.
- '"Ruim zicht" verruimt zicht op Radicalen', *De Telegraaf*, 11-05-1968, 3.
- 'Samenwerking VVD en DS'70 nog erg innig', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 30-10-1971, 6.
- '"Schandalig" onthaal van nieuw Kamerlid', *De Telegraaf*, 29-07-1970, 3.
- 'Scheiding der geesten is onontbeerlijk. Radicale breuk geeft opklaring. Bogaers beet het spits af.' *De Telegraaf*, 27-02-1968, 5.
- 'Scheuring', *De Telegraaf*, 26-02-1968, 3.
- 'Schmelzer gelooft niet in links. Radikalen nog in land van beloften.', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 10-05-1968, 5.
- 'Schmelzer: "Radicale partij is concurrent"', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 15-03-1968, 11.
- 'Sinterklaas brengt KVP brandhout', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 01-12-1969, 3.
- 's Lands kroniek', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 20-03-1968, 2.

- ‘Slappe ronde in studio Bellevue: de helden zijn moe. “Grand Gala de la Politique zonder sfeer en opwinding”’, *De Tijd*, 14-02-1967, 6.
- ‘Sleutelpositie’, *De Telegraaf*, 29-04-1971, 1.
- ‘Socialistische tweespalt’, *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 27-02-1970, 1.
- ‘Speeltuin’, *De Telegraaf*, 10-06-1969, 3.
- ‘Stemmingmakers: waar het bij ons om gaat...’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 11-02-1967, 3.
- ‘Telegraaf-propaganda voor splinterpartijen’, *De Waarheid*, 13-02-1967, 6.
- ‘Thomassen: “Kleine partijen nog geen dubbeltje waard...”’, *Limburgsch Dagblad*, 11-01-1971, 3.
- ‘Twee Kamerleden naar DS’70. Scheuring verbijstert PvdA’ers. Verwarring in Kamer’, *De Telegraaf*, 13-05-1970, 1.
- ‘Tweede Kamer’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-03-1970, 1.
- ‘Tweede Kamer in beroering’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 21-04-1967, 1.
- ‘Uit andere bladen’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 08-05-1968, 2.
- ‘Uit andere bladen. De prijs voor ontwapening’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 06-05-1958, 2.
- ‘Uit de Kamer geklapt. Kabinet-Biesheuvel: voor hoe lang?’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 03-07-1971, 4.
- ‘Uit de Kamer geklapt. Werkgroep PAK zit in een impasse’, *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 01-11-1968, 4.
- ‘Uitzicht’, *De Telegraaf*, 10-06-1969, 3.
- ‘Ultrarechtse groep gaat PvdA scheuren’, *De Waarheid*, 12-05-1970, 3.
- ‘Van de wal in de sloot’, *De Waarheid*, 19-01-1959, 3.
- ‘Van Doorn ziet zonnige toekomst voor PPR’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-04-1969, 1.
- ‘Van Mierlo’s weerwoord bleef ongezegd’, *Friese Koerier: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden*, 17-02-1967, 2.
- ‘Verhit debat in Kamer’, *De Telegraaf*, 21-04-1967, 3.
- ‘Verkiezelijkheden: Lijsttrekker van D’66 hoopt op 8 zetels’, *De Telegraaf*, 24-01-1967, 7.
- ‘Verliezers tevreden, winnaars teleurgesteld’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-03-1970, 5.
- ‘Vijftiende fractie’, *Nederlands Dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 19-05-1970, 1.
- ‘Vondeling in Gorkum: “DS’70 is in strijd met geest van deze tijd”’, *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 13-03-1970, 19.
- ‘Vrijage in de Tweede Kamer. D’66 hinderlijk evangelisch radicaal’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 22-04-1967, 3.
- ‘Vrijmoedig commentaar’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 21-04-1967, 1.
- ‘Vrijmoedig commentaar’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 26-02-1968, 1.
- ‘Vrijmoedig commentaar’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 27-05-1968, 1.
- ‘Vrijmoedig commentaar’, *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 03-10-1970, 1.

- 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 14-05-1970, 1.
- 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 12-01-1972, 4.
- 'VVD en DS'70 tegenstribbelend akkoord. 16 man's kabinet voor Biesheuvel', *De Telegraaf*, 18-06-1971, 1.
- 'VVD en DS'70 vechten over de schuldvraag', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 18-07-1972, 3.
- 'VVD-fractie-leider Wiegel: DS'70 en VVD werken fantastisch samen. "Ik ben nog niet voor een fusie"', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 09-11-1971, 10.
- 'W. Drees jr.', *De Telegraaf*, 07-01-1971, 3.
- 'Warme instemming met artikel van Goedhart. Van Riel (VVD) voor samenwerking met "Democratisch Appèl"', *De Waarheid*, 14-01-1970, 2.
- 'Weet U wat er aan de Hand is?', *De Telegraaf*, 13-03-1968, 5.
- 'Wel of geen activisme. PPR verdeeld over te volgen koers. Bogaers wil partij verlaten', *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 19-10-1970, 3.
- 'Wiegel over reconstructie kabinet: "DS'70 kan nog wel eens grote spijt krijgen"', *Leeuwarder Courant: hoofdblad van Friesland*, 10-08-1972, 3.
- 'Wolven', *De Telegraaf*, 21-05-1970, 3.
- 'Zeer zware verliezen voor KVP en PvdA. Bliksemzege voor D'66', *Limburgs Dagblad*, 16-02-1967, 1.
- 'Zes PvdA-raadsleden Eindhoven gaan weg', *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 24-10-1969, 3.

Eerste Kamer Handelingen:

- HEK 1966-1967, 23-05-1967 (12).
- HEK 1968-1969, 26-11-1968 (8).

Tweede Kamer Handelingen:

- HTK 1958-1959, 24-03-1959 (2).
- HTK 1958-1959, 27-05-1959 (4).
- HTK 1958-1959, 18-06-1959 (8).
- HTK 1959-1960, 29-09-1959 (3).
- HTK 1959-1960, 11-11-1959 (13).
- HTK 1959-1960, 12-11-1959 (14).
- HTK 1959-1960, 02-12-1959 (22).
- HTK 1965-1966, 30-03-1966 (43).
- HTK 1966-1967, 01-03-1967 (2).
- HTK 1966-1967, 19-04-1967 (4).
- HTK 1966-1967, 20-04-1967 (5).
- HTK 1966-1967, 22-05-1967 (9).
- HTK 1966-1967, 23-05-1967 (10).
- HTK 1966-1967, 24-05-1967 (11).
- HTK 1966-1967, 13-06-1967 (14).
- HTK 1966-1967, 22-06-1967 (18).

- HTK 1967-1968, 21-09-1967 (3).
- HTK 1967-1968, 11-10-1967 (6).
- HTK 1967-1968, 27-02-1968 (32).
- HTK 1967-1968, 29-02-1968 (34).
- HTK 1967-1968, 26-03-1968 (37).
- HTK 1967-1968, 04-04-1968 (40).
- HTK 1967-1968, 21-05-1968 (48).
- HTK 1967-1968, 25-06-1968 (61).
- HTK 1967-1968, 26-06-1968 (62).
- HTK 1968-1969, 24-09-1968 (4).
- HTK 1968-1969, 08-10-1968 (7).
- HTK 1968-1969, 20-11-1968 (15).
- HTK 1968-1969, 21-11-1968 (16).
- HTK 1968-1969, 04-03-1969 (41).
- HTK 1968-1969, 02-07-1969 (74).
- HTK 1968-1969, 03-07-1969 (75).
- HTK 1968-1969, 29-02-1969 (34).
- HTK 1969-1970, 24-09-1969 (5).
- HTK 1969-1970, 14-10-1969 (7).
- HTK 1969-1970, 13-11-1969 (20).
- HTK 1969-1970, 25-11-1969 (24).
- HTK 1969-1970, 02-12-1969 (27).
- HTK 1969-1970, 04-12-1969 (29).
- HTK 1969-1970, 16-12-1969 (33).
- HTK 1969-1970, 21-04-1970 (65).
- HTK 1969-1970, 13-05-1970 (71).
- HTK 1969-1970, 20-05-1970 (73).
- HTK 1969-1970, 28-07-1970 (90).
- HTK 1970-1971, 13-10-1970 (7).
- HTK 1970-1971, 03-02-1971 (48).
- HTK 1970-1971, 17-02-1971 (54).
- HTK 1970-1971, 09-03-1971 (62).
- HTK 1970-1971, 10-03-1971 (63).
- HTK 1970-1971, 11-03-1971 (64).
- HTK 1970-1971, 12-05-1971 (2).
- HTK 1970-1971, 18-02-1971 (55).
- HTK 1971-1972, 03-08-1971 (5).
- HTK 1971-1972, 04-08-1971 (6).
- HTK 1971-1972, 05-08-1971 (7).
- HTK 1971-1972, 14-10-1971 (8).
- HTK 1971-1972, 02-11-1971 (15).
- HTK 1971-1972, 03-10-1971 (16).

Secundaire literatuur:

- J. W. Brouwer, 'Hergroepering der partijen?' in: C. van Baalen en J. van Merriënboer ed., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, Deel 9: Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971* (Nijmegen 2013) 59-79.
- J. Deferme: 'Van 'burgerlijke afstandelijkheid' naar 'volkse betrokkenheid'. De politieke cultuur van enkele socialistische mijnwerkers in het Belgische parlement, 1894-1914', *Brood en rozen* (2004) I, 11-29.
- P. Denekamp, J. Hofman, C. Huinder e.a. (ed.), *Onstuimig maar geduldig. Interviews en biografische schetsen uit de geschiedenis van de PSP* (Amsterdam 1987).
- *Jaarboek voor Parlementaire Geschiedenis* (2002).
- R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Zeist 1995).
- L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij* (Amsterdam 1962).
- M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66 1966-2003* (Den Haag 2003).
- A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990).
- A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Kamer trachtten te maken', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (1995) 123-148.
- A.P.M. Lucardie, 'Ex oriente lux. Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten', *Jaarboek DNPP* (2004) 198-231.
- A.P.M. Lucardie, 'Twee in, dertien uit. Electoraal succes en falen van nieuwe partijen in 2006', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2007) 154-174.
- A.P.M. Lucardie, A. Marchand en G. Voerman, *Fricatie in de Fractie* (Groningen 2007).
- B. Rogmans, *Hans van Mierlo, een bon-vivant in de politiek* (Utrecht 1991).
- P. de Rooy, *Republiek van rivaliteit: Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005).
- M. Schikhof, 'Opkomst, ontvangst en 'uitburgering' van een nieuwe partij en een nieuwe politicus. DS'70 en Wim Drees jr.', *Jaarboek voor Parlementaire Geschiedenis* (2002) 29-38.
- C. C. Schouten en H. Vingerling, *Democratisch Socialististen '70 nevenstroom in de sociaal-democratie?* (Rotterdam 2003).
- J.J.B. Turpijn, *Mannen van Gezag: de uitvinding van de Tweede kamer (1848-1888)* (Amsterdam 2008).
- H. te Velde, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving in de Tweede Kamer', in: *De negentiende eeuw: documentatieblad werkgroep 19^e eeuw* (30), 35-47.
- V. Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981).
- K. Vossen, 'Dominees, rouwdouwers en klungels. Nieuwkomers in de Tweede Kamer 1918-1940', *Jaarboek voor Parlementaire Geschiedenis* (2002) 20-28.

- H. Waltmans, *Niet bij rood alleen* (Groningen 1983).

Digitale bronnen:

- Andere Tijden, aflevering: DS'70. Uitgezonden bij de VPRO op 29 oktober 2002. Bekeken via: <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2002-2003/DS-70.html>.
- De website Parlement en Politiek:
 - Groep-Goedhart (geraadpleegd 24-03-2015):
http://www.parlement.com/id/vicxd5bc4zuk/afsplitsing_groep_goedhart_1970
 - Kabinetformatie 1967 (geraadpleegd 07-11-2014):
http://www.parlement.com/id/vjang9q35flx/kabinetformatie_1967
 - Kabinet De Jong (1967-1971) (geraadpleegd 07-11-2014):
http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw1/kabinet_de_jong_1967_1971
 - Opkomstplicht (geraadpleegd 14-04-2015):
<http://www.parlement.com/id/vhnnmt7mrw00/opkomstplicht>
 - Persoonspagina Dr. W. Drees Jr. (geraadpleegd 10-04-2015):
http://www.parlement.com/id/vg09llecbrzz/w_wim_drees
 - Persoonspagina Frans Goedhart (geraadpleegd 10-04-2015):
http://www.parlement.com/id/vg09l12vorx/f_j_frans_goedhart
 - Persoonspagina Henk Lankhorst (geraadpleegd 24-05-2015):
http://www.parlement.com/id/vg09l12om7q6/h_j_henk_lankhorst
 - Persoonspagina Wybrand Schuitemaker (geraadpleegd 10-04-2015):
http://www.parlement.com/id/vg09l1dt2wzo/w_j_wybrand_schuitemaker
 - Persoonspagina Nico van der Veen (geraadpleegd 24-05-2015):
http://www.parlement.com/id/vg09l1bcfmzd/n_nico_van_der_veen
 - Persoonspagina Phia Van Veenendaal-Van Meggelen (geraadpleegd 10-04-2015):
http://www.parlement.com/id/vg09l1fk2eyj/s_fia_van_veenendaal_van_meggelen